

ગોપીચંદ નાટક.

ત્રિઅંકી.

રચનાર

ઠા. દામોદર રતનસી સોમાણી.

તથા

ધ્રુવ. દુર્લભદાસ વિ. શ્યામજી નગરકર.

ગીતિ.

નાટક ત્રય અંકી આ, રચ્યું ભક્તિમાં પ્રેમ ઉપજવાને;
સ્થલ સ્થલ શાન્તિ પ્રસરવા, પર્મ ધર્મના મર્મ સમજવાને.

પ્રસિદ્ધ કરનાર

દા. ૨૦ સોમાણી.

મુંબઈ:

“ નિર્ણય સાગર ” છાપખાનામાં છાપ્યું.

સંવત ૧૯૪૦ સને ૧૯૮૪.

મુદ્રય આના આઠ.

૨૦૭૬

આ નાટક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ પ્રમાણે સરકારમાં નોંધાવી રહી
હર કરાવ્યોછે. માટે પ્રસિદ્ધકર્તાની પરવાનગી સિવાય કોઈએ
પણ આ નાટક કે તેમાંનો કંઈપણ ભાગ છાપવો
અથવા છપાવવો નહીં.

અર્પણપત્ર.

મહારાજધિરાજ, જમશ્રી ૭ વિભાજ બહાદુર-
ગૌઆદાણુ પ્રતિપાળ-સંસ્થાન શ્રી નવાનગર.

આપ માનવંતા સાહેબ વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવામાં બહુ ઉત્સુક છો,
પ્રજાપ્રત્યે રાજાનો ધર્મ કેવોછે તે આપે સપ્રમાણુ સિદ્ધ
કરી આપ્યોછે. નિરાશ્રિત લોકો પ્રત્યેની આપની
અમુલ્ય દયા સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ આ-
પનો આનંદી સ્વભાવ અને પ્રશંસા-

પાત્ર ઉદારતા આપના મહાન

પદને વિશેષ શોભા આ-

પેછે; આ પ્રમાણે

આપ જેવા

ગુણુગુણુ અમારી

જન્મ ભૂમિના રાજ્ય ક-

રતા હોવાથી આપના પ્રત્યે અ-

મારા અંતઃકરણુમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમાં-

કુરતું પ્રત્યક્ષ ચિન્હ દર્શાવવા આ લઘુ પણુ યોગદાયક

ગોપીચંદ નાટક.

અમો સહર્ષ સત્કારપૂર્વક આપને અર્પણુ કરીએ છીએ તે
માન્ય કરશો.

આષાઢ શુદ્ધ ૨ મંગળવાર
સંવત ૧૯૪૦.
મુંબઈ.

અમે છીએ આપના આસાંકિત,
દામોદર રતનસી સોમાણી,
તથા
ફુલ્લેલદાસ વિ. રયામજી દુવ.

પાત્રવર્ગ.

રાંકર... ... ત્રિમુર્તિમાંનો એક દેવ.
 પાર્વતી શંકરની અર્ધાંગના.
 વીરભદ્ર, ભૂંગી, ભૂતપતિ શંકરના મુખ્ય મણો.
 ગોપીચંદ ગૌડખંભાલનો રાજા.
 મૈનાવતી ગોપીચંદની માતા.
 મુલક્ષ્ણા, રસિકમાલતી, કુમુદા ગોપીચંદની પટરાણીઓ.
 પ્રધાન ગોપીચંદનો.
 ચંપાવતી ગોપીચંદની બેન.
 કુંદનસેન ચંપાવતીનો પતિ.
 કામકળા ત્રિચારાજ્યની રાણી.
 રીતકળા ત્રિચારાજ્યમાં મંત્રી પદે નિમેલી સાહેલી.
 સારિકા કામકળાની મુખ્ય કુંચની.
 મચ્છેન્દ્રનાથ એક યોગી.
 ગોરક્ષનાથ, નીમનાથ મચ્છેન્દ્રનાથના શિષ્ય.
 જ્ઞાનંદર... ... એક યોગી ગોપીચંદને ઉપદેશ કરનાર.
 કાનીકું જ્ઞાનંદરનો શિષ્ય.

સિવાય—દરબારીઓ, યોગીઓ, કલાવંતની, વિદુષક, બારોટ, પ્રતિ-
 હાર, માલણુ, દાસ, દાસીઓ, નાટ્યકારો, નાગરિકો, હેર ઈત્યાદિ.

મર્મીકના ખાઓ.

ઈન્દ્ર અમરપુરીનો રાજા.
 અસિ, યમ, વરૂણ... ... દેવતાઓ.
 ભરતમુનિ... ... સ્વર્ગનો નાટક શ્રે.
 તિલોત્તમા, ઉર્વશી, મેનકા, રૂભા સ્વર્ગની મુખ્ય અપ્સરાઓ.
 મુકરેશન એક ગંધર્વ.

સિવાય—સૂત્રધાર, અનુચર ઈત્યાદિ.

ગોપીચંદ નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—કૈલાસ.

શંકર, પાર્વતી, વીરભદ્ર, મચ્છેન્દ્રનાથ, ભૂતપતી, ભૂંગી.

(શંકર સમાધીસ્થ થયા છે. પાર્વતી કમલપત્રથી વાચુ ઢાળેછે. ભૂતપતી ભાંગ રમડેછે.)

૫૬.

વીરભદ્ર અને મચ્છેન્દ્રનાથ—(સામે ઉભીને.)

ત્રેલોક્યનાથ હ્રયજ્ઞેડી હાથ મલી ભક્તસાથ વારંવારં,
ગણી ક્ષણિક દેહ ધરી રનેહલેહ વંદે સદાય વિશ્વાધારં.
શિવનામ મ્હાન સત જ્ઞાનવાન કર્ણાનિધાન વિમલાકારં,
દેવાધિદેવ સ્વીકારસેવ હર તાપસર્વ તારનહારં.
ધરી ભસ્મ અંગ રહી જટા ગંગ નિત ગૌરી સંગ વસતા સારં,
નાગેન્દ્રહાર નિજ કંઠસાર દીપે અપાર વિષના દારં.
જય પ્રણતપાલ સુખદાદયાલ છે મોહનલ કણગારં,
તે કષ્ટ કાપ શુભ ભક્તિ આપ હર શંભુ શંભુ સુખદાધારં.

(માર્દના પુરી થયા પછી સરવે સ્વસ્થાને બેસેછે. શંકર સમાધીથી યુક્ત થાયછે.)

ભૂતપતી—(ભાંગ તૈયાર થવાથી શંકર પ્રત્યે) ભાંગ તો તૈયાર થઈ, પણ મહા-
રાજ, આજે કેમ ભાંગ ઉપર કંઈ રચી નથી ? આપતો ધ્યાનસ્થ
હોવાથી ભાંગને બુલી ગયા હશે, પણ માર્દચિત્ત તો સદાકાલ એમાંજ
ભ્રમ્યા કરેછે અને એટલો બધો આતુર થઈ રહ્યોછું, કે આપના આરો-
ગતા વધેલી પ્રસાદી ક્યારે મને મહે, જે હું ઉભંગથી ભાંગતો અભંગ
રંગ લઈ અંગમાં મસ્ત થઈ વિચિત્ર તુરંગ કરતો સોખતીઓના સં-
ગમાં જઈ મળું.

ભૂંગી—(આવાને હસે છે) હા-હા-હા-હા-હા-માયિક શક્તિએ પણ પો-
તાનો દોર ક્યાં ક્યાં ચલાવ્યો છે ! (પાછો હસેછે.)

પાર્વતી—કેમ ભૂંગી ! આજ ભાંગ કંઈ વધારે લેવાઈ છે કે ?

મૃગી—હા મહાદેવી. ભાંગ કરતાં પણ વિશેષ મોહક, એવી જે માયા; તેનો સપાટો જોઈને ભાંગને તો હું વિસરી ગયો છું. (હસ્તાં હસ્તાં) આહા ! શું ત્વ ! અપ્સરાનું મધુર ગાયન ! ઈન્દ્રાસનનું ડોલવું ! ઈન્દ્રનું વ્યાકુળ થવું ! એ સર્વે માયાથીજ તો !

રાંકર—કેમ અડબંગ ! ભ્રમિતની પેઠે આમ લવેછે શું ?

મૃગી—ખરીવાત મહારાજ ! માયામાં ભ્રમિત થનારને એજ શિક્ષા !

રાંકર—શિક્ષા ! કોણે તને શિક્ષાકરી ?

મૃગી—મહારાજ, મને તે કોણ શિક્ષા કરનાર છે.

રાંકર—સારે તું શિક્ષા, માયા, ગાયન, ત્વ, ઈન્દ્ર ઈત્યાદિ શબ્દો બોલી જાયછે તેનો મર્મ શું છે ?

મૃગી—મહારાજ, એતો એમ બન્યું, કે સુદર્શન નામે ગંધર્વ મારો મિત્ર મને મલવા આવ્યો હતો તેણે પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં કહ્યું કે, “ તિલોત્તમા અપ્સરાને ભરત મુનિએ એક નવિન ત્વકલા શીખવી છે જે આજે ઈન્દ્રસભામાં થનાર છે ” તે જોવાની મને ઉત્કંઠા થવાથી મારો ગંધર્વ મિત્ર મને ભ્રમર રૂપે અમરપુરીમાં તેડી ગયો. બ્યાં રંભા, મેનકા, ઉર્વશી વગેરે અપ્સરાઓમાં સર્વોપરી એવી જે તિલોત્તમા, તે મનવેધક ગાન તાનમાં ઈન્દ્ર સહ વર્તમાન સર્વ સભાનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચતી હતી, એ વેલા અણચિતુ ઈન્દ્રાસન ડોલવા લાગ્યું, જેથી વ્યથ થયલા ઈન્દ્રે સત્વર રંગરાગ બંધ કરાવી પોતાના અનુચરોને ઈન્દ્રાસન ડોલવાનું કારણ પુછ્યું.

મૂતપતી—જેયું મહારાજ, મોઠાને મોટી વ્યાધી. મારા જેવા રંગી-ચંગીને હોય શું ને જાયશું ?

રાંકર—(ભૂંગીને) વાર પછી શું થયું ?

મૃગી—અનુચરે કહ્યુંકે, “ નિમિષારણ્યમાં એક મહાપંચે તપ આદર્યુંછે ” મહારાજ ! એ સાંભલતાંજ ઈન્દ્રે તો કામ વસંતાદિને મેનકાસાથે રૂપિના તપમાં ભંગ કરવાને મોકલ્યા ! મને તો એટલું બધું આશ્ચર્ય લાગ્યું, કે વૈરાગ્યવાન પુરુષો માનવીના ગૃહસ્થાશ્રમને નીદિછે પરંતુ તેના કરતાં સ્વર્ગમાં વસનારા દેવતાઓ વળી ક્યાં ઉતરે એવાછે ! કેવો આહ્વાદજનક મહોત્સવ ! અરે તે એક ક્ષણભરમાં ફેવલ સદેહ થવાથીજ વગર પ્રયોજને વીખેરી નાંખ્યો ! (હાથ જોડત) કૈલાસેશ્વર ! આ માયાનો ચમત્કાર કુંઈ અલ્પ છે ? કે જે માયાએ સુરપતિ એવા ઈન્દ્રને એક પલમાં પોતાના અકળ જોરથી ભ્રમીવ્યો !

પાર્વતી—પ્રિયપતિ ! આજ ઘણી મુદત થયા ઇન્દ્ર રાજ્ય વૈભવ ભોગવેછે, તે છતાં તેની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ નથી એ વિસ્મય થવા જોગછે. પ્રાણુ-જીવન ! જો એમજ હોય તો હું મૃત્યુવર્ગના માનવીની વર્તણૂકને વધારે પસંદ કરુંછું. કારણ— કેટલાક રાજાઓ ખરું જ્ઞાન પ્રગટ થવાથી મોક્ષાર્થે પોતાનાં સુંદર રાજ્ય વૈભવ તજીને નિર્જન વનમાં વાસ કરેછે.

શંકર—પ્રિયા, આ સંસારમાં પ્રસરેલી માયાની પ્રબલતા જીવજન પ્રકારની છે. અનેક મહાનપુરૂષો એની મોહજાલથી ભાગ્યેજ બચી શકેછે. ઘણા કાળથી વૈરાગ્યમાં નિમગ્ન થયેલા યોગિયો પણ પ્રસંગોપાત ચલાયમાન થયા વગર રહેતા નથી. ત્યારે દેવતાઓ તો વૈભવનેજ ઇચ્છનારા છે તેને સ્વભાવિક માયાની લાગણી થાય એમાં નવાઈ શી ?

પાર્વતી—માયાનું મૂળ તૃષ્ણાછે, વાસ્તે આશના પાશમાં બંધાયલાને તો એ પ્રમાણે આધીન થવુંજ જોઈએ; પરંતુ નિશ્ચયી અને વિકાર રહિત પુરૂષોને ભવપાર જતાં કરી હરકત આવતી નથી એમ માઈ માનવુંછે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—સહ કહ્યું માતૃશ્રી ! પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીમાં એજ અવિવેકછે. નિસ્પૃહી જનો આ વિશ્વરૂપી સિંધુમાં ધૈર્યરૂપી નૌકામાં બેસી નિર્ભય થઈને સર્વત્ર ગમન કર્યાજ કરેછે. સંતની પદવીને જે પ્રાપ્ત થયા છે, તેતો સંસાર સુખને ચલિત માનીને વૈરાગ્યના અમુલ્ય આનંદમાંજ પોતાના દેહનું સાર્યક કરેછે.

મૃગી—ખરૂંછે મચ્છેન્દ્રનાથ ! આપના સુખારવિંદમાંથી નીકળતાં નીતિ યુક્ત વાક્યો સુઝ જનોને ગ્રહણ કરવા યોગ્યછે.

વીરમદ્ર—સુઝજનો સાર લેવાને તત્પર થાય એમાં તો જાણે ક્લેશ-માત્ર આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ જ્યારે અજ્ઞાની લોકો એ અમૃત તુલ્ય વાક્યોને સમજે ત્યારેજ લાભકારક ગણાય.

મૂતપતી—(સ્વગત) હવે એમાં તે શું સમજવાનું હતું ? માયિક વૈભવ તજીને વલી જંગલમાં તે કોણ ભટકે ?

શંકર—મચ્છેન્દ્ર, તારૂં કહેવું સત્યછે. કેમકે વૈરાગ્ય પદ અભયછે. પરંતુ *એ કાર્યમાં અથથી તે ઈતિ પર્યંત વિનય મેલવવાની આશા, સુત્ર તંતુથી હસ્તી બંધન પ્રમાણેની છે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—જો ઇચ્છાનુસાર પ્રયાસ હોયતો તેમાં નિર્વિદ્ધે પાર પડવું કંઈ દુર્લભ નથી.

શંકર—નહીં, નહીં. એ ભુલભરેલુંછે. જેમ ગુણકા અને સતીમાં ભેદછે, તેટલો અથવા તેથી પણ વધારે માયા અને વૈરાગ્યમાં ભેદછે. એ અલબ્ય માર્ગમાંથી તો કોઈ વિરલજ આરપાર જાયછે.

મચ્છેંદ્રનાથ—અન્યને માટે ગમે તેમ હો. પણ મેં તો એકજ નિશ્ચય કર્યો છે, કે હું માયાના ફંદમાં કદી ફસાવાનોજ નથી. મહા પ્રકાશિત સૂર્ય કદાપી પોતાનું સ્થાન બદલે, પરંતુ મચ્છેંદ્રનાથ તો માયાથી કદી પરાભવ પામનાર નથી.

શંકર—અભિમાનના અગણિત વચનો બોલવાનાં કરતાં તેમાંનું એક અંશ પણ કરી બતાવવું તે હજાર ગણું સારું છે.

મચ્છેંદ્રનાથ—માયાની સ્તુતિ સાંભલવી એ વિલાસીનું કામ છે. માટે એ પ્રમાણે મિથ્યા સ્તુતિ સાંભલવા હું લગાર ખુશી નથી.

મૂતપતી—(સ્વગત) સારે આટલી લાંબી ચરચા ચલાવવાનું તને કાણે કહ્યું હતું ? જે મારે લેહેર કરવાનો વખત વગર કારણે ગુમાવ્યો ? (પ્રસિદ્ધ) મહારાજ ! આપને માટે ભાંગનો ઘુટો મેં ક્યારનો તૈયાર કરેલો છે. પરંતુ આપનો તે તરફ નજર પણ કરતા નથી !

શંકર—હાં તેં ભલી યાદ કરી. ચાલો. (ન્યહ.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—રાજમાર્ગ.

જાલંદર, મૈનાવતી, દાસી, વિદુષક.

(મૈનાવતી તથા દાસી વાત ચીત કરતી મહેલના ઝરૂખામાં બેઠેલી હોવાય છે. જાલંદર કાજનો બોલો અમર લઈ ગાતો માતો પ્રવેશ કરે છે. તેની પાછલ વિદુષક માથે કાજનો બોલો લઈ ચેષ્ટા કરતો ધીમે ધીમે ચાલે છે.)

જાલંદર—

૫૬.

જન્મ જાય છે મનુષ્યનો આ, તે નથી પાછો મળવાનો;
ફરી ફરીને માનવ દેહે, નથી તું ભવમાં ભળવાનો—ટેક.
જાણે છેજે બળી ગયા બહુ, કાળ જાળમાં બળવાનો;
પત્તા ન લાગ્યો લગાર તેનો, નથી તાપ એ ટળવાનો—જન્મ.
નહીં છોડશે મોત કદાપી, વખત નથી તે કળવાનો;
આવી અચાનક એક દીવસે, અરે એજ છે ગળવાનો—જન્મ.
કોઈ પ્રાણી નથી અચળ જણાતું, નિયમ નથી એ ચળવાનો;
સર્વ સંત કહે મુખથી વાણી, ભજને જન્મજ ફળવાનો—જન્મ.

દાસી—(જલંદર તરફ નજર પડવાથી મૈનાવતી પ્રત્યે.) રાજ્યમાતા ! આ શો અમત્કાર ! જીવોને પેલો કોઈ યોગી જેના મસ્તકપર કાષ્ટનો બોળે અધર રહ્યો છે !

મૈનાવતી—ખરે ! આ બનાવ તો અલોકિક છે ! વાહ ! એના મુખપર તપતેજ કેવું ઝલકાટ મારી રહ્યું છે ! જણાય છે તો મહાત્મા. દાસી ! જન તો, નીચે જઈને તપાસ કરકે એ મહાપુરૂષ કોણ છે ? અને ક્યાં બી-રાજે છે ?

દાસી—જેવી આગા. (નીચે ઉતરી વિદુષકપાસે જાય છે.)

વિદુષક—(કાષ્ટનો બોળે પાતાને માથે અધર રાખવા જાય છે પણ વારંવાર પડી જવાથી) અરે ! આ કાષ્ટનો બોળે ગુરૂની પેઠે મારા માથાપર અધર કેમ નથી રહેતો ? શું હું કંઈ ક્રિયામાં કમ છું ? જેમ ગુરૂ મહારાજ જંગ-લમાં રહી મહીના સુધી વાયુ ભક્ષણ કરે છે, તેમ હું પણ શેહેરમાં રહી બંધે મહીના સુધી લાકુ ભક્ષણ કરું છું. ગુરૂ મહારાજ અરણ્યમાં ઉખલુ-કાળે પંચધુણી તાપે છે, તો હું શીતકાળે ખરી ઠંડીમાં પ્રભાતે ત્રણત્રણ સગડીથી તાપું છું. ગુરૂ મહારાજ જેમ તીર્થાટન કરવાને આમેગામ ભ-મે છે, તો હું પેટયાત્રા કરવાને ઘરોઘર ભયું છું. ગુરૂ મહારાજ જેવો કોઈ યોગી ન હશે ! તો મારા જેવો કોઈ ભોગી ન હશે ! તે છતાં આ બોળે અધર નથી રહેતો તેનું કારણ શું ?

દાસી—(વિદુષકને બરાબર જોઈને સ્વગત) અરે આ કોણ ! મારા પાડોશી બોખલા પંડ્યાનો દીકરો નિશાનંદ લાગે છે. (પ્રસિદ્ધ) કેમ અત્યા નિશાનંદ ! તું વળી સાધુ ક્યારથી બન્યો ?

વિદુષક—પાડોશણ છતાં શું અગ્નણી થાય છે ? હું જનમ્યો સારથીજ દીગંબર તોલું, અને માત્ર કપડાં તો લોક લગ્નથી પેહેરું છું; તેમાં વળી જલંદર જેવા ગુરૂ મહારાજ એટલે હવે ધોળાં વસ્ત્રને ગેર લગાડ્યો !

દાસી—(જલંદર જે તરફ ગયા તે તરફ આંગલી કરીને.) ત્યારે શું આ આત્યા જાય છે, એજ તારા ગુરૂ જલંદર કે ?

વિદુષક—હા. પણ તેનું તારે શું કામ છે ? મારી પેહેલીવારની સ્ત્રી ગુ-જરી ગઈ અને હવે ખીજ મળવાની આશા નથી માટે સાધુ થયો છું, પણ તું ધણી છતાં સંસાર છોડવા માગે છે કે શું ? જો એમજ હોય તો થા મારી ચેલકી ! એટલે તને પણ મારી જેડે સ્વર્ગ મળશે !

દાસી—આવાં તુચ્છ વચન બોલતાં તને શરમ નથી આવતી ? હા. હું જાણું છું કે, તું જનમથીજ મસ્કરો છું, પણ આ તારા ભગવાની શા માટે મસ્કરી કરાવે છે ? (નરમાશી) વાહ તારા ગુરૂનું આસન ક્યાં છે ?

વિદુષક—હાં હાં હું સમજ્યો. નગરમાં બોધ લેવાને તું લજવાતી હશે. કુલિનની પુત્રી ખરીને! એટલે તારે એકાંતેજ બેસવાની જરૂર છે. જો સાંભલ (જાણે ચડાવતી વખત) એ—ને સાતવાર ગરજ હોય તો સીધી ચાલી આવજે પેલા નીલવનમાં (નજર કરોને) ઓહો! ગુરૂ મહારાજ તો બહુ છેટે નીકળી ગયા, ચાલ હું પણ તેની પાછલ દોડી જાઉં. (જાય છે.)

દાસી—(મૈનાવતીની પાસે આવ્યાને) માતુશ્રી! એવું સંભલાય છે કે, એ જોગીનું નામ જાલંદર છે, અને તેનો આશ્રમ નીલવનમાં છે.

મૈનાવતી—એમકે. ત્યારે તો બહુ દુર નથી. જો દાસી! આવંતી કાલે પ્રભાતમાંજ અગલની સર્વ સામગ્રી લઈ આપણે ત્યાં જઈશું. તું જાણે છે, કે એવા સત્પુરૂષના મુખથી ઉપદેશ લેવો એ અધિકારીનું કર્તવ્ય છે. આજ ઘણા દીવસની મારી વાંચના છે, તે શુભ વાંચના પરીપૂર્ણ કરવાનો પ્રસંગ પણ રહ્યો મલ્યો છે.

દાસી—આપણું રાજ્ય પણ કંઈ જેવું તેવું નથી, જુવોને. સમયાનુસાર કેવા કેવા મહાત્મા પધારી આપણા નગરના વિશાળ પ્રદેશને દીપાવે છે!

મૈનાવતી—ખરૂં છે, અને એટલાજ માટે આપણે હાથ લાગેલી સુંદર તકનો લાભ લેવો જોઈએ; માટે ચાલ મારી સાથે કેટલાક તરતવેલા ન મલે એવા પદાર્થની ગોઠવણ તો હમણાથીજ કરવા માંડીએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—જંગલમાં મચ્છેંદ્રનાથના આશ્રમ પાસેનો ભાગ.

કાનીફ અને મચ્છેંદ્રનાથ.

કાનીફ—(ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરે છે.)

તોટક.

ભવસાગર છે ભયરૂપ અતી, પરમેશ વિના નવ કોય પતી;
નથી સીદ્ધિ લગાર થતી ધનથી, ક્ષણભંગુર દેહ ગણો મનથી.
ઘડી એક વિષે સુખ પ્રાપ્ત થશે, પળમાં વળી તે લય પામી જશે;
તજી રાગ અસલ, વિવેકી ઠરો, અભિમાન તજી જગ મધ્ય દૂરો.
ઘટમાંથી તમામ વિકાર હરો, સતરૂપ બની સતમાં વિચરો;
પર કામિનિને તૃણ માત્ર ભણો, લલુતા દુનિયા તણી સઘ હણો.

(મચ્છેંદ્રનાથના આશ્રમ ભણી દક્ષિ પડવાથી.)

આહા ! સુંદર વૃક્ષોની ઘટા કેવી ઝુકી રહીછે ! નાના પ્રકારના પ-
ક્ષીઓ મધુર સ્વરથી કલ્સોલ કરી રહ્યા છે ! આશ્રમની ચારે બાજુ રોપા-
ઓપરના પુષ્પો કેવા ખીલી નીકળ્યા છે ! (પાસે જઈને) વાહ ! શીત-
લતાનું સુખ આપવાને સુગંધીમય પવન પણ પોતાની મંદમંદ ગતિ
ચલાવ્યોજ નય છે ! (પર્ણકુટીમાં મચ્છેદ્રનાથ માલા ફેરવે છે તેને જોઈને સ્વગત)
ઓહો ! આતો મચ્છેદ્રનાથ આપોઆપ ખીરાજમાન થયા છે. (પ્રસિદ્ધ)
ગુરૂ મહારાજ આદેશ.

મચ્છેદ્રનાથ—(આશ્ચર્ય પામી) કોણ કાનીફ ! અરે વલી તું આ અરણ્યમાં
ક્યાંથી ? (આંગલીથી બતાવતાં) એસ, એસ પેલા આસન ઉપર.

કાનીફ—(બસતાં) માયાએ પ્રાણીમાત્રને પોતાને આધીન કેમ કર્યા હશે,
એના તુરંગમાં રોકાયલું માંડ મન, મને અકસ્માત રીતે આ જંગલમાં
લઈ આવ્યું. પણ એટલું સાંચું થયું કે આપનાં દર્શન થયાં.

મચ્છેદ્રનાથ—માયા પ્રયત્નછે, પરંતુ જીતેન્દ્રિય પુરૂષોને બાધ કરી
શકતી નથી.

કાનીફ—મહારાજ એ બધું જંગલમાં મંગલ !

મચ્છેદ્રનાથ—શું આપણે નગરમાં ભીક્ષા માગવા નથી જતા ?

કાનીફ—એ વાત જુદી છે.

મચ્છેદ્રનાથ—ત્યારે ખરા યોગીની પરીક્ષા શી રીતે થતી હશે ? શું ત્યાં
મોહનાં સાધનો ઓછાં છે ?

કાનીફ—ખરા યોગીની પરીક્ષા કામરૂ દેશમાં થાયછે, ત્યાંથી જે જીત
મેલવીને આવેછે, તેજ પુજવા લાયક છે.

મચ્છેદ્રનાથ—શું ત્યારે બીજા યોગીજ નહીં !

કાનીફ—વેષ યોગીનો પણ ગુણમાં દાંભિક.

મચ્છેદ્રનાથ—હું કામરૂ દેશમાં જવાને તૈયાર છું. બીજા પ્રશંસા શામાટે
કરેછે ? શું મને તું યોગમાં અપૂર્ણ માનેછે ?

કાનીફ—મહારાજ શાન્ત થાઓ. જે આપ કામરૂ દેશમાં જીત મેલવીને
પાછા આવો, તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપનો શિષ્ય થવાને અધાઉં છું.

મચ્છેદ્રનાથ—(આનંદપામી) આપ વચન. હું તેમ કરવાને તત્પર છું.

કાનીફ—આ માંડ વચન (વચન આપે છે.)

મચ્છેદ્રનાથ—વાહ ! એમાં તે શું મોટું કાર્ય છે. મારા જેવા સ્થીર
મનના યોગીને કામરૂ દેશ શું કરનાર છે. કાનીફ તારે ક્યાં જવું છે ?

કાનીફ—હું તો પાસેના વનમાં જવાનો છું, તો પણ ચાલો; થોડેક

સુધી મારો પણુ રસ્તો એજ છે. (સ્વગત) યુક્તિ તો ઠીક પાર પડી !
હવે યોગીને બદલે ભોગી થશે ખરા ! (નયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—નીલવન.

જાલંદર, વિદુષક, મૈનાવતી અને દાસી.

(જાલંદર પચાનસ્થ દેખાય છે. વિદુષક કંદમુળ વગેરે ખાતો બેઠો છે.)

વિદુષક—મારા શા ભોગ લાગ્યા કે ભુખે મરવા ભગવા પેહેર્યા ! કોઈ પણુ જા-
તનો ઉઘમ કરવામાં આલસ થવાથી, વગર મેહનતે પેટ ભરવા—અને
પારકે પૈસે મોજ કરવા—સાધુ થયા; તો પણુ નશીબ તો સાડા ત્રણ ડગલાં
આગલનું આગલ. થોડા દીવસ લોકોએ નવો સાધુ જાણી ચપટી ચપટી
આપ્યું પણુ બંદાને તો પછી હરામનું ખાવાનો ચસરકો લાગેલો; એટલે
રોજને રોજ આપનારને લાં જવા માંડ્યું ! સાંજ સવાર ॥ **ગુરુદત્તાત્રય** ॥
કરતો ચોકમાં ઉભેલો જોઈ દેનારાએ પણુ આંખ આડા કાન કર્યા, અને
છોકરાઓને શીખવી રાખેલું, જેથી તે વળી પછવાડે ઉરકેરીને કુતરા
ભસાવવા લાગ્યા ! આપણે તો લાંથી જીવ લઈને નાસવું ભારી પડ્યું,
એટલે હવે ગામમાં ન જતાં આ ઉજડ વગડામાં બેઠા છીએ અને
બકરાં મેઠાં જેવાં ગરીબ પ્રાણીના ખોરાકમાં ભાગ પડાવવાનો ધંધો
કરીએ છીએ. ઓછામાં પુરૂં જો વળી મોડું જવાયું, તો તે મળવાના
પણુ સાંસા. અને કદી વેહેલો જઈને લાગ્યો તો ગુરૂ મહારાજ જીવ તા-
ળવે ચડાવીને બેઠા હોય ! થોડા દીવસ તો શરમે ભરમે ગુરૂનો જીવ
નાભીએ આવતો લારે ખાતો, પંણુ પછી વધુ વખત તો એ દુઃખ સેહે-
વાયું નહીં એટલે હવે તો ગુરૂ જાગે વા ન જાગે પણુ મારે તો પેટને
ભાડું ઝટ આપવું. જો ન આપું તો દુકાલ પેટમાં પ્રવેશ કરી અનૂક
જંતુઓનો નાશકરે. (સભા તરફ જોઈને) કેમ ધર્મનો મુળપાયો જે દયા
તેમાં જો બાધ આવતો હોય તો અટકાવ ન કરવો ? લારે સાધુશાના.

(હાથમાં થાળ લેઈને દાસી તથા મૈનાવતી પ્રવેશ કરેછે—તેને જોઈને વિદુષક ખાવાનું બંધ
કરી બાજુએ ખસી જાય છે)

મૈનાવતી—(જાલંદરને સમાધાન જોઈ) આહા! કેવા કાયાને માયાથી
મુકત રાખી! ધર્મરોપાસનામાં તદલીન થયાછે ! અરે સાચું પણુ એ-
જ છે. કારણુ :—

શાદૂલવિક્રીડિત.

સંગે કોય ન આવશે કદિ ભલે, કોટી ઉપાયો કરે.
સારાં કાર્ય કર્યાંધિ જે યશમલે, સાથેજ તે સંચરે;
આ સંસાર વિનાશવંત ગણુવો, સાચું જરા ના મળે;
સાચી એકજ સેવના હરિતણી, સૌ કષ્ટ જેથી ટળે.

જાલંદર—(સ્વર સાંભળીને જમૂત થાયછે અને મૈનાવતી તરફ જાયછે.)

મૈનાવતી—(ચરણમાં પડીને) અભિવંદન કરુંછું યોગેશ્વર !

જાલંદર—કયાણુ પુત્રી, તું કોણુ ?

મૈનાવતી—કૃપાનીધિ ! હું આ નગરના રાજા ગોપીચંદની માતા—

જાલંદર—કોણુ ? મૈનાવતી !

મૈનાવતી—હા, મહારાજ આપના ચરણુ કમલની રજ મૈનાવતી—તે હુંજ.

જાલંદર—પુત્રી ! તું રાજ્યમાતા છતાં આવા ઉજડવનમાં યોગીના આ-
શ્રમે આવવાનું પ્રયોજન શું ?

મૈનાવતી—આપ જેવા ઈશ્વરોપમ સાધુના દર્શન માટે. (વિધિપૂર્વકપૂજા કરેછે.)

વિદૂષક—(મૈનાવતીની દાસીને) કેમ અલી ગુલામ ? તમારાં બાઈ-
સાહેબે તો અમારા સાંઈ સાહેબના ચરણુમાં પડી દર્શન કર્યાં, પણ તું
કેમ તેની દાસી છતાં તેના ચેલાના દરશણુકરી ચરણુમાં પડતી નથી ?

દાસી—વાત તો સાચી— એક સાધુએ જનનમાં કહ્યુંછે કે—

“ જોગી હોકર શીરે જંગલમે, અંગ લગાવે ભલુતા ”

“ દમડી ખાતર દેહ જલાવે, એ જોગી નહીં જંગલુતા ”

એવો જે તું, તેના ચરણુમાં પડવાથી યમદુત આવી સ્વર્ગે તો તરતજ
લઈ જાય.

જાલંદર—માયિક પ્રપંચમાં સુખ માનનારને યોગીના દર્શનની અપેક્ષાથી
શું લાભ ?

મૈનાવતી—માયિક વૈભવનો અભાવ—જે બીજાંથી થાય નહીં. માટે
અહો દયાસાગર દયાકરો. આપ જેવા મહાત્માનાં સુખથી મળેલું
ઉપદેશ રૂપી અમૃત આશપાશનો નાશ કરવા સમર્થછે.

જાલંદર—શું ? તારી ઇચ્છા ઉપદેશ ગ્રહણુ કરવાનીછે ?

મૈનાવતી—હા મહારાજ. (દીનવદન કરીને ચરણુમાં નમ્રેછે.)

જાલંદર—પુત્રી ! પાળવો બહુ વિકટછે. અહરનિશ રાજ્યવૈભવથી
આનંદ પામનાર શમદમાદિ નિયમ પાળી યોગરૂપી અભેદ વનમાં સં-
ચરે શીરીતે ?

મૈનાવતી—આપની કૃપા દૃષ્ટિની વૃષ્ટિયે.

જાલંદર—

ઈન્દ્રવિજય.

વેદ ભણ્યો પણ ભેદ લહ્યો નહીં, તો પછી વેદ ભણ્યોજ અમસ્થો;
રામતાણું સુખનામ ભણે પણ કામ કરે તજીને સત રસ્તો;
દેવલમાં જઈ જોડી રહે પ્રતિમાની સમીપ ઉભી હ્રય હસ્તો;
નીતિ અને ખરી ભક્તિ વિના લવ, મારગ એ નહીં તું ગણુ સસ્તો.

મૈનાવતી—સત્ય કહ્યું દાંભિકા એવાજ હોયછે. પરંતુ—

ભાગ્ય ભલાં જનના જવ હોય, મળે તવ સંત મહા સુખકારી;
છેજ અલૌકિક સંત તણું સુખ, સંતવિના નહીં કે દુખહારી;
સંગ કરે જન ઉત્તમનો સમજે તવ ઉત્તમતા ઉરસારી;
સજ્જનસંગ અનુપમ રત્ન કરે મનરંજન તે નિજધારી.

જાલંદર—વાહ મૈનાવતી! તારું જ્ઞાન અને દૃઢતા મારા ચિત્તને વધારે પ્રસન્નતામાં ઉતારેછે.

મૈનાવતી—(જે હાથ ભેડી) મહારાજ, દુર્ઘટ એવી વિશ્વની જાળમાંથી મુક્ત થવાને મેં આપનું શરણુ ગ્રહણુ કર્યુંછે. અને આશા છે કે, આપ મારી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરશો. (ચરણમાં મસ્તક ધરેછે.)

જાલંદર—(માથે હાથ ફેરવીને સ્નેહયુક્ત વાણીથી) નિશ્ચીત રહે. જો સાંભલ. તારો અપૂર્વ પ્રેમ જોઈને હું તને ગુરૂમંત્ર આપુધું. (કાનમાં કહેછે.) પણ યાદ રાખજે કે કોઈ દીવસ ક્રિયામાં ખામી ન આવે.

મૈનાવતી—આપના અનિર્વાચ્ય પ્રતાપથી સર્વ સાઈજ થશે.

જાલંદર—જા હવે બહુ વાર થઈ, નિલ નહીં આવતી, કેમકે એ પ્રમાણે આવવાના કરતાં પ્રસંગે આવવું વધારે ઉત્તમ છે.

મૈનાવતી—બહુ સાઈ મહારાજ. (નમ્રે.)

જાલંદર—કલ્યાણ. (જાયછે)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—કામરૂદ્દેશમાં કામકલાના આગપાસેનો રસ્તો.

કુંદનસેન અને સારિકા.

કુંદનસેન—(અશ્વપર જઈશેષા પ્રવેશ કરીને) અરે હું ક્યાં જવાનો હતો અને ક્યાં આવી ચડ્યો! કામ્યકી નદીનું ઉદ્દાલન કરી હું જો કિનારે આવવા

પુશી નહોતો, તેજ કિનારે અશ્વના અત્યુચ્ચ વેગથી મારે આવવાની જરૂર પડી. કામ્યકી ઉતરવા પછી તરતજ કામરૂ દેશની સરહદ આવેછે એમ હું ખચીત માતું છું, અને જો તે ખરુંજ હોય તો મારે અહીં વધારે વખત રહેવું યોગ્ય નથી, વાસ્તે સત્વર અશ્વને પાછો ફેરવી પેલે પારખી. (અશ્વ પાછો ફેરવેછે, એટલામાં સારિકા અંતરીક્ષ આવી ગાયછે. કુંદન તે આશ્ચર્યતાથી સાંભલેછે.)

સારિકા—

ગજલ.

અજબ સનમકી અદાયે દેખી—(એરાગ)

અનુપમ તારૂં રૂપ વિલોકી, મોહિત ચિત્તવૃત્તિ બનીછે મારી;
થશે ન શાન્તિ અન્ય ઉપાયે, શાન્તિરૂપ એક છબીજ તારી-ટેક
કલા ચંદ્રની વદને હરી છે, કામ મુરતી તુજ પ્રભુએ કરીછે;
જેમાં દક્ષતા ખરેખરીછે, વર્ણવતાં મતિ જયજ્ઞ હારી—અનુપમ.
ભાગ્યોદયથી મળ્યો મને તું, નિમિષ માત્ર ન ન્યારો કરુંહું;
તન મન ધન તુજને અરપું છું, સ્વીકાર તે મમ પ્રેમ વિચારી—
અનુપમ.

(પાસે જઈ કુંદનને સનેહ દૃષ્ટિથી નિહાળે છે.)

કુંદનસેન—(તેને જોઈ એકદમ ચમકીને અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતરી) મરજી પ્ર-
માણે આકાશમાં ગમન કરનાર, સ્વેચ્છાએ વર્તનાર અને સર્વદા ધૃષ્ટિત
પુરૂષોમાં આશકતી રાખનાર એવી એ માહા રૂપવતી! તું કોણુ છે?
અને મારી પાસે આવવાનું કારણુ શું?

સારિકા—પ્રીય રાજકુમાર ! હું ત્રિયા રાજ્યમાતા કામકલાની સારિકા નામે
કંચની છું, અને તારી પાસે આવવાનું કારણુ પ્રથમથીજ પ્રકાશિત થયું
છે, એટલે કહેવાની કશી જરૂર નથી.

કુંદનસેન—પણુ તે શું?

સારિકા—માત્ર તારા ગુણુકથનનું મારા મુખથી ગવાયલું ગાયન.

કુંદનસેન—વાહ ! નિરાધાર મનુષ્યોને મોહપાશથી બંધન કરવાને યુક્તિ-
એ રચવામાં તો તું પ્રવીણુ જણાયછે.

સારિકા—એ સુંદર તનના માનવી ! આ વેળા જ્ઞાનની વિશેષતા દેખા-
ડવી એ તારી યોગ્યતાને છાજતું નથી. કારણુ—તારા ભવિષ્યની કલ્પના
કરવાને આ બલિષ્ઠ ભુમિની ક્રિયાજ માત્ર બસછે.

કુંદનસેન—ત્યારે શું તારા મંત્ર બળે મને વિયોગ રૂપી તિલાંશિમાં બંધા
તકારે ઝાંકાવવાનો તું વિચાર રાખેછે ?

સારિકા—ના મારો વિચાર એથી ઉલટાજીએ.

કુંદનસેન—આ દુનિયામાં કોઈ એવું દુઃખ નથી, કે જે વિયોગ દુઃખથી વધારે કહી શકાય.

સારિકા—જેમ “વિયોગ” શબ્દ ખેદયુક્ત છે, તેમ “સંયોગ” શબ્દ આનંદયુક્ત છે. એ આનંદિત શબ્દનોજ અનુભવ કરાવવા તારી સમક્ષ હું હાજર થઈ છું તે છતાં તું કનિષ્ઠ તર્કો શામાટે બાંધે છે ?

કુંદનસેન—સંયોગ ? કોની સાથે ?

સારિકા—મારી સાથે.

કુંદનસેન—ત્યારે તો મેં બોલવામાં ભુલ કરી.

સારિકા—કેમ હવે તો ઉદ્ધાસ થયો ?

કુંદનસેન—ઉદ્ધાસ નહીં પણ ઉદાસ તો ખરો.

સારિકા—વળી વિચાર પલટાયો કેમ ?

કુંદનસેન—વિચાર કંઈ પલટાયો નથી ! એકવાર મેં તને કહ્યું, કે વિયોગ દુઃખથી અધીક દુઃખ સંસારમાં બીજું કંઈ નથી. પણ મારી એ ભુલ હવે સુધરી. હું તો એનાં કરતાં પણ વધુ દુઃખ તારા સંયોગને માનું છું.

સારિકા—જે વૈભવને માટે સ્વર્ગમાં વસનારા અમરો નિરંતર શ્રમ કર્યા કરે છે, તે વૈભવ તારા સદ્ભાગ્યે તને સેહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તારું મન સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

કુંદનસેન—તું ગમેતેવી અતિશયોક્તિ વાપરીને તારા મેલાપને વખાણે, પણ મારો તો એકજ નિશ્ચય છે.

સારિકા—તે નિશ્ચય કયો ?

કુંદનસેન—સ્વદેશમાં જવાનો.

સારિકા—સ્વદેશ તું કોને માને છે ?

કુંદનસેન—મારી નગરીને.

સારિકા—કઈ તારી નગરી ?

કુંદનસેન—કુંદનસેને પોતાના નામથી વસાવેલી કુંદનપુરી.

સારિકા—કુંદનસેન કોણ છે ?

કુંદનસેન—તારી સામે વાત કરે છે તે.

સારિકા—(મનમાં) વાહ ! છે તો કોઈ ભાગ્યશાળી, (પ્રસિદ્ધ) પ્રવાસી! સમયાનુસાર ચાલવું એ સમજીવું ખાસ લક્ષણ છે, માટે એ બધું છોડી દઈને એકવાર મારા કહેવાને માન્ય કર.

કુંદનસેન—(જરાદોષથી) ઓ સ્વછંદી સ્ત્રી ! મને તારી સુખસુદ્રા ના ખતાવ. આ અનિશ્ચિત સંસારના ક્ષણિક વિલાસની ઇચ્છાએ નિ દોષ પુરૂષોને દોષિત કરવા એના જેવું અધમ કાર્ય બીજું કંઈ નથી.

સારિકા—ત્યારે તું મારા પરાક્રમથી કેવલ અભાણુછે.

કુંદનસેન—ગમે તેવી તું પરાક્રમશાલી હોય તેની હું પરવા કરતો નથી.

સારિકા—એમછે ? મારા નમ્ર વચનની તારા મનમાં લાગણી ન થઈ ? તો ખાતરી થવા માટે જો પ્રથમ તારા અશ્વનીજ ગતી કેવી થાયછે તે. (મંત્રલાણી પીઠપર હાથ ફેરવેછે એટલે અશ્વ આકાશમાંજે ખેંચાઈ જાયછે)

કુંદનસેન—તારી જાતજ એવીછે, એટલે તેમાં નવાઈ પામવાનું કશું કારણ મને મલનાર નથી. પાંજરામાં પુરેલા વિકાળ સિંહની દુરથી એક નીર્બલ જનાવર એણ કરે તેને લીધે શું સિંહનું માન ઘટવાનું હતું ? આ વખતે કદી તું તારી ચાહના પ્રમાણે કરી શકી—પરંતુ ધર્મી-સન આગલતો સર્વનો હક સરખોજછે. જ્યારે મારે દેવતાઈ અશ્વ ગયો ત્યારે હવે મારે એકલાને આ લયાનક જગામાં વધારે વખત વસવું શા કામનું ? (ચાલવા માંડેછે)

સારિકા—સમુદ્ર રે માનવી ! ક્યાં જાયછે ? એકવેલા જે કામ્યકાને આ પાર આવી કામરૂદેશની સ્ત્રીને નજરે પડ્યો, તે સ્વર્ગવાસી દેવ કાં ન હોય ? તે પણ અમારા મંત્રબળથી છુટી શકે નહીં તો તું માનવી શી ગણુતીમાં ! (કુંદન કંઈ ન ગણુકારતાં ચાલ્યો જાયછે) કેમ માઈ નથી સાંભ-લતો ! ચાખ ત્યારે સ્વાદ. (કંઈ મંત્ર લણુવાથી અંતરીક્ષથી જલધારા પડેછે, તે લઈ, મંત્રીને તેનાપર નાંખેછે એટલે કુંદન પોપટ બની જાયછે તો પણ આમલ ચાલ્યો જાયછે) રૂપાંતર થયું તોપણ તેના મનનો વગ નરમ પડ્યો નહીં, માટે હવે મોહની મંત્રનોજ ઉપયોગ કરે. (હાથમાં જે પુષ્પ હતું, તે મંત્રીને પોપટ લણુ ફેંકી—હાથ લાંબા રાખેછે. પુષ્પ પોપટને લાગ્યું એટલે મંત્રના ભેરથી ખેંચાઈ પાછો વળી સારિકાના હાથપર બેસેછે. તેને હર્ષિત થઈ,) કેમ પ્યારા કુંદન ! તમે જ્યારે કુંદનનાજ રૂપમાં હતા ત્યારે મારા જેવું રત્ન તેમાં જડવાને યોગ્ય ધારતા નહોતા, પરંતુ હવે જ્યારે તમે શુકના રૂપમાં આવ્યાછો, ત્યારે તો સ્ત્રી તરીકે મને સારિકાનેજ પસંદ કરેશો. (ધોમે ધોમે ચાલી જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થલ—ગોપીચંદની રાજ્યસભા.

ગોપીચંદ, પ્રધાન, ખારેટ, કલાવંતની, દરખાશીઓ અને હર. (દરખાશીઓ પાતપાતાને આસને બેઠાછે, એટલામાં ગોપીચંદ પધારેછે.)

પ્રતીહાર—અખંડપ્રોઠપ્રતાપ ગૌડઅંગાલાધિપતી ગોપીચંદ મહારાજને
ધણી—ખમા:

(સલાસદો ઉભા થઈ નમેછે રાજ આસને બેસવાથી સફુકેઈ પાછા પાતપાતાના આસને બેસેછે.)

બારોટ—

(કવિત મનહર.)

નિહાળી મત્ત ગચંદ, છુપે જેમ પશુવંદ;
લમ જોતાં ગોપીચંદ શત્રુઓ છુપાયછે;
સુખકંદ રૈયતને, દીનને આનંદકારી;
અખંડ કિરતી જેની વિશ્વમાં ગવાયછે;
ધન્ય ધન્ય રાજ્યપદ, મોહમયી અનહદ;
પ્રતાપ પ્રોઠ હમેશાં, વિશેષ વખણાયછે;
તિમિરને ટાળનાર, ગગનમંડળે ચંદ;
લમ ગોપીચંદ 'ચંદ' અવનિનો ગણાયછે.

એક દરબારી—વાહવા! બારોટ! મહારાજને ઉપમા તો જેવી ઘટે
તેવીજ આપી.

બારોટ—એમાં શી નવાઈ! રાજ ગોપીચંદ એ ઉપમાને યોગ્યજ છે.
કારણ—

સર્વેષો.

સાર અસારનું માપ કરી નિત, હામ ધરી 'નય' સાર ગ્રહેછે;
જ્ઞાન સુધા તણું પાન કરે નિત, વાણી વિનોદ પ્રવાહ વહેછે;
દીન અને ધનવાન તણું સનમાન સમાન પ્રકાર ગ્રહેછે;
કેશવ રંજન થાય નિરંતર કાર્ય વિલોકી કૃપાળ રહેછે.

ગોપીચંદ—મંત્રી! આ બારોટને આપણા તરફથી એક ગામ આપજો.
ગુણીજનોને આશ્રય આપવો એ રાજનો મુખ્ય ધર્મજ છે.

પ્રધાન—મને પોતાને એમનો અનુભવ લાંબા વખતનો છે, બહુ શાણ્ણા
અને સંતોષી છે. ઘણું કરીને રાજઆએ તો એવા બંદીજનોને રહાય
થવુંજ ઘટેછે.

બારોટ—(રાજ થઈને) મહારાજ! રાજની ખરી ખુબી છે, તે તો આપ-
માંજ ઝલકી રહીછે. ધન્ય છે આપની વાસ્તવિક ઉદારતાને કેમકે—

સાગરપાસ સુરત રહ્યાં પણ, સાચવતો સરવે પરકાજે;
પાંડિત સ્વાર્થ સિવાય કરે શુભ, બાપણ નિલ વિશાળ સમાજે;
મેધ પરાઈ કરે જગ શાન્તિ, ખરેખર રૂત મમેજ નિવાજે;
રાજની રીત અને સમપ્રીત સુનીત સુજણ સમીપ ધિરાજે.

પ્રતીહાર—(આવીને) મહારાજ, આપણા નગરની કલાવંતની આપના જન્મ-દીવસની ખુશાલીમાં ગાયન તથા નૃત્યથી આપનું મનરંજન કરવા સભામાં આવવાની માગણી કરેછે.

ગોપીચંદ—ઠીકછે તેને આવવા દે.

પ્રતીહાર—જેવી આજ્ઞા.

કલાવંતની—(આવીને નમ્રેછે.)

બારોટ—૩૫સુંદરી ! તું પણ ઠીક સમયપર રંગમાં રંગ જમાવવા આવી. માટે હાલમાં તો વસંત રૂતુને અનુકુલ એવો જે શૃંગાર તેજ તારા સુંદર સ્વરથી વર્ણવ.

કલાવંતની—બહુ સારું.

રાગ—હોરી.

મોહનની માયામાં મોહની, છે બલવંત અનંત—ટેક
નરનારીની જોડ બનાવી, જ્યાં રમેહ ઝળું ઝરંત;
એ જખરૂં ઝરણું ઝીલતાં તો, લક્ષ ખશ્યા ને ખસંત—મોહનની.

પૌષ્ટિક ભોજન અનુકુળ વાયુ, જન વૈભવથી હસંત;
કામવિકાર પછી બહુ થાતાં, લોક અપાર ફસંત—મોહનની.

એવી મોહની આ અબલાને, સતાવવાને ધસંત;
જીતી જનાર નથી કોઈ જગમાં, અદ્ભુત કળ ફળવંત—મોહનની.

પારધી જોરથી મોહરૂપી બહુ, મારવા તીરકસંત;
મેળવી કંથ પ્રાણેશ બચાવો, જોડ જેથી વિલસંત—મોહનની.

ગોપીચંદ—(બારોટને) સ્થીર મનને ચલિત કરનાર એવા શૃંગારિક ગાયનો તો શું રાજ્યસત્તા ચલાવનારને સાંભલવા ઉચિતછે ?

બારોટ—સારે આપ શું અનુચિત ધારોછો ?

ગોપીચંદ—હા. મારી ધારણા તો કંઈ એવીજછે.

બારોટ—સર્વદા રાજખટપટમાં ઘેરાયલા મનને વિશ્રાંતિ આપવા માટે પરમ ધાર્મિક અને નીતિમાન રાજાઓમાં પણ એ ચાલતી આવેલી રૂઢી છે. એથી કરી કંઈ વિચારવાનને વિકાર થતો નથી.

ગોપીચંદ—કાળે કરીને થયા વગર રહે નહીં. (હેર આવીને ગોપીચંદના કાનમાં કંઈ ફેફેછે.)

(ખેદચુક્ર) પ્રધાનજી ! આ કલાવંતનીને તુષ્ટીદાન આપી રવાને કરી સભા વિસર્જન કરો.

પ્રધાન—જેવી આજ્ઞા. પ્રતીહાર ! મહારાજની આજ્ઞાપ્રમાણે કર.

પ્રતીહાર—(ગાઢથી) કચેરી બરખાસ્ત.

(પ્રધાન વિના સર્વે ભથ્થે)

ગોપીચંદ—(નિશ્વાસ નાંખી) આહા: અતે વાત ખરી ઠરી. (સંકાપ) આ દુનિયામાં ધર્મને બહાને શીશી ઠગાઈ ચાલેછે—પ્રધાન—

પ્રધાન—(પાસે આવશે) આત્મા મહારાજ.

ગોપીચંદ—આપણે ધારેલો ઉપાય લેવોજ નેશી. માટે ચાલો, કહું હું સરવે.
(ભથ્થે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ—કામકલાનો બાગ.

મચ્છેંદ્રનાથ, માલણ, કામકલા, શીતકલા અને દાસી.

મચ્છેંદ્રનાથ—(બાગમાં પ્રવેશ કરીને) કામ્યકી નદી ઉતરવા પછી જે પ્રદેશ આવેછે, તે કામરૂ દેશછે, એવું હું સ્વપ્નમાં પણ નહોતો જાણતો. જે પેલો પ્રવાસી ના મલ્યો હોત, તો હું શંકામાંને શંકામાં વળી કોણ જાણે ક્યાંય ચાલ્યો જાત. યસ, હવેતો આજ કામરૂ દેશની સરહદ છે એમ મને ખાતરી થાયછે. કેમકે—આ દેશ વિષે જે જે વાતો ચાલેછે તે તો માત્ર આસપાસના કુદરતી દેખાવોથીજ સાચી ઠરેછે. (જરા વિચાર કરીને) આહા: મેં પણ જળરો તડાકો માર્યોછે, આટલો મોટો પંથ—તેતો મેં ખાન પાનનું ભાન રાખ્યા વગર થોડી મુદતમાંજ કાપી નાંખ્યો. ખરૂંછેકે ધારેલું કામ પાર પાડવાને ઉસ્કેરણીની જરૂરછે, જે કોઈ ઉસ્કેરનાર હોય, તો અપૂર્ણ ઉત્સાહ પૂર્ણ કરવાને ઉત્તેજન મળેછે. (ચાતરક ભેઈ) વાહ ! આ બાગની રચના પણ કોઈ તરેહવાર છે ! જાતજાતનાં શેપાઓ ફળ ફુલરૂપી અલંકારો પહેરીને પોતાની ગુપ્ત છટા દેખાડવાને આતુર થયા હોય એવું લાગેછે ! વિવિધ ભાતનાં પક્ષીઓ પણ ઈશ્વર તરફથી અપાયેલી એવી જે પાંખ તેના—આકાશ માર્ગે પોતાની અલૌકિક ગતિ જતાવીને આજસુને ઉઘોગી કરવા—રાગ દેખના વિચારમાં ખેદ કરનારા લોકોને વૈરાગ્યરૂપી આનંદમાં રહેવાનું સુચવવા—અને સ્વભાવિકરીતે મળેલા ગુણને અનાદર ન કરતાં વિવેકથી પરમારથમાં લઈજવા કેવો ઉપયોગ કરેછે ! હા ! હું પણ સ્વાર્થ નહીં, પરંતુ પરમારથ માટેજ આવ્યોહું. આ કામરૂ દેશની અવગણના કરવાને બદલે સ્તુતિજ થવી જે ઈએ. કેમકે—જે એવા દેશ આ ભૂમિમાં ન હોત, તો હું જેવા નિરપૂહી

અને જીતેન્દ્રિય પુરૂષની પરીક્ષા શીરીતે થઈ શકત ? અરે ! મારી યોગ-
વિદ્યા પાસ કામરૂ દેશની કલા કંઈજ નથી. એતો તુચ્છ વિચારના
સંસારી ડરે. જેમ કમલમાં પ્રીતિવાન એવા જે ભમરા, પ્રેમાંધ થઈને
કમલમાંજ પ્રાણ ખુએછે, તેમ સંસાર સુખમાં વસનારા એવા જે મનુ-
ષ્યરૂપી ભમરા—તે કામરૂ દેશરૂપી કમલમાં પ્રેમાંધ થઈને પ્રાણ ખુએછે.
પણ શું ? હું જે ખરો સાગી પુરૂષ તેને વશ કરવાને આ વિશ્વમાં કોઈ-
એ જન્મ ધર્યો હશે ? નહીં કદીજ નહીં. ઓ મન ! હવે નિર્ભય બનીને
ચાલ પેલા વડના વૃક્ષ તળે બેસીને પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરનાર એવા જે
સ્વયંપ્રકાશી ઈશ્વર તેનું આરાધન કરીએ. (બેસીને પ્રાર્થના કરેછે.)

૫૬—રાગ કલ્યાણ ભોપાલી.

વિનવું પ્રભુ જન હિતકારી, વિશ્વદેવ બલવાન ધરાપર
ધર્મ ધ્વજ કરધારી—વિનવું—ટક
ભક્ત વિજય કરનાર તુંજ છે, અવર નથી દુખહારી;
જ્ઞાન પ્રકાશક રંજનકારી, તુંજ ગતિ અતિ વિધિ ન્યારી-વિશ્વ.
આધિવ્યાધિ અને ઉપાધિ, એ ત્રણમાં સંસારી;
મોહ વડે લપટાઈ ગયાછે, તેને લે તું ઉગારી—વિશ્વ.

માલળ—(શબ્દ કાને પડવાથી આવતે સ્વગત) આ તો છેક નવાઈની વાત ! જી-
ગના જીગ વહી ગયા પણ કોઈ આના જેવો મસ્ત પુરૂષ ભાગ્યેજ આ-
વ્યો હશે. આજ કામકલાના નશીબે ખરું જોર કર્યુંછે. ઠીકછે માઈ પણ
કામ થશે. (મસિદ્દ) જોગીરાજ ! તમે આ બાગમાં ઠીક આવી ચડ્યા હો !
અમારાં બાઈસાહેબ તમને બહુજ ખુશી કરશે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—(કોષ કરીને) અરે વહી તું કોણુછે ? સત્વર જેમ આવી તેમ
પાછી જા. હજી તો અહીં બેસીને જરા હરિકીરતન ગાયું ત્યાં એક તો—

માલળ—(અકસ્મત વચે) હું એક નથી, અહીંતો એક બીજાં કરતાં
સરસ જેવી જોઈએ તેવી સેંકડો મલી શકશે. પણ તમારે ક્યાં ધણીતું
કામછે ? તમે તો કામકળાનેજ લાયકના છો.

મચ્છેન્દ્રનાથ—એટલું બધું તને પુછેછે કોણુ ? જે ખાલી ભજનમાં ભંગ
કરવાને આવી ?

માલળ—હમણાં અમારાં બાઈસાહેબ કામકળા આવવાનાં છે. આ બાગ
તેનો છે એટલે પછી તમારું ભજન અને બજન—સરવે સુકાઈ જવાનું.

મચ્છેન્દ્રનાથ—અરે બેશરમ—કુલટા—દુરવાદ કરતી જાયછે કે નહીં ?
પાપિણી ! તને અહીં તેડાવી કોણુ ?

માલળ—આ પુષ્પવાટિકાએ. કારણ—હું એની રક્ષણ કરતા માલણહું.

મચ્છેંદ્રનાથ—તું ગમે તે હો. તે જાણવાની મને કશી જરૂર નથી. માફ કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે, કે ભજનમાં ભંગ પાડવા તું મારી સામે શા માટે આવી છે ? જે મને વધારે છેડીશ તો મારે તને શાપ દેવો પડશે.

માલળ—આપની મરજી વિરૂધ્ધ હું કોઈ પણ રીતનું પગલું ભરવાઈ જીતી નથી, પરંતુ મારા તરફથી ભેટદાખલ આ એક પુષ્પમાલ આપના કંઠમાં ધારણ કરો.

મચ્છેંદ્રનાથ—વધારે ડહાપણ ન ચલાવતાં થા અહીંથી વેગળા. એવી માળ અમને યોગીને શાકામની ? કોઈ ભોગીને આપકે ફળ પ્રાપ્તિ થાય.

માલળ—આપને પણ થોડા વખતમાં ભોગી થવુંજ પડશે.

મચ્છેંદ્રનાથ—દુષ્ટ ! એવાં દુર્વાક્ય વદવામાં તું મોટાઈ માને છે ? અથવા શું મારો તને ભય નથી ? જા. તારે માર્ગે નહીં તો બાલીને ભસ્મ કરીશ. (ચીમટો ઉપાડે છે)

માલળ—ક્ષમા કરો મહારાજ હું જાઉં છું. (સ્વગત) એ આપણું કામ નહીં, બાઈસાહેબ પધારશે ત્યારે એની મેળે ઠેકાણે આવશે. (ભય છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—આ તો ખરેજ આશ્ચર્ય ! અત્યારથીજ આ પ્રમાણે એ શંખણિયો કંટાળો આપવા લાગી ! એનાથી બીજું તો કંઈ થવાનું નથી, પણ મારે ક્રોધાવેશમાં કંઈ કહેવું પડે અને ભજનમાં ભંગ પડે એ અયોગ્ય. (સ્મૃતી થવાથી) હાં ! એનાથી દુર રહેવાને આપણી પાસે ધ્યાનસ્થ થવાનો રસ્તો ક્યાં નથી ? ચાલને ! એમજ કહું એટલે બધી પીડાપતે. (ધ્યાનસ્થ થાય છે.)

કામકલા—(સખાઓ સહીત માતીગાતી આવે છે)

૫૬—કુંજતણે વન જઈએ. (એ રાગે)

મનુષ્યના મન હરીએ, મંત્રબળે મનુષ્યનાં મન હરીએ—ટેક
મધુર વચને મહાપુરૂષને, ક્ષણમાં સ્વાધિન કરીએ—મંત્રબળે,
પુષ્પ પવન લમ સુખકર ભોજન, ત્રણસાધનથી તરીએ—મંત્રબળે.
બાણ મોહનું નરને મારી, અવશ્ય તેને વરીએ—મંત્રબળે.
ચિત્તાકર્ષક મંત્ર રૂપીકર, ધનુષ્ય પ્રેમે ધરીએ—મંત્રબળે.

નવિન પુરૂષને નિહાળી નયને, વશ કરતા નહીં ડરીએ—મંત્રબળે.

માલળ—(પ્રભુની માગા, જનશ્રી વગેરે લઈ આવેને સ્વગત) આજ મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો ખરો. બાઈસાહેબ પણ બરાબર વખતેજ આવી પહોંચ્યાં. બસ. જઈને વધામણી આપું એટલીજવાર. પછી તો માફ માન વધ-

વામાં કરી બાકી રહેવાનીજ નથી. (મસિદ્દ નમન સહીત પુષ્પની માલા અને ગજરો ધરીને) બાઈ સાહેબ આજની આ માળા અને આ ગજરો શુભ-સૂચક છે. (આપછે.)

શીતકલા—એ તારા માર્મિક વચનો યથાર્થ સમજી શકાતા નથી, માટે ત્રિચારાજ્ય માતા કામકળાને ખુદી રીતે સમજાવ.

કામકલા—ખુલાસો કરવાની અગત્ય નથી. (માલણને) કંઈ નવો શિકાર હાથ લાગ્યો છે કે શું ?

માલણ—ધન્ય છે બાઈસાહેબ. આપની સમજવાની કળાને અને—

શીતકલા—(અકદમવચે) ખરું છે ?

માલણ—હા. આજસુધી આપણા દેશમાં એવો પુરૂષ કદી આવ્યો હોય એવું મને યાદ નથી.

કામકલા—ક્યાં છે ? ચાલ બતાવ !

માલણ—(આંગલીથી બતાવતો) જુવો, જુવો. પેલા વડના ઝાડ તળે ધ્યાન ધરીને કેવો બેઠો છે !

કામકલા—(જોઈને) આહા ! કેવો મદોન્મત્ત. ખરેજ હું ભાગ્યશાલી.

શીતકલા—ખરી ભાગ્યશાલી. મહા તેજસ્વી પુરૂષ છે.

અકસત્રી—માલણનું કહેવું ખરું તો પડ્યું.

માલણ—કેમ બાઈસાહેબ—ઈનામ લેવાને યોગ્ય ઠરીકે નહીં ?

કામકલા—(માતોના હાર પાતાના ગળામાંથી ઉતારીને) લે આ મુકતાહાર. (આપછે.)

માલણ—આહા ! બાઈસાહેબ—મારું ભાગ્યતો ધાર્યા કરતાં પણ વધ્યું. (હાર લઈ નમન કરે છે.)

શીતકલા—જો એમજ થયું તો તારા ભાગ્યેદાય કરનારની ઈચ્છાને અનુકુળ આવે એવી પુષ્પની કંચુકી તૈયાર કર.

માલણ—આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા આ ચાલી. (જાય છે.)

કામકલા—(મચ્છેન્દ્રનાથ પાસે સખીઆ સહવર્તમાન જઈને) પ્રીય શીતકલા ! હું નસમક્ષ રહી મારી સંગીત કળાથી જાગૃત કરું છું, તેટલામાં તારે ચિત્તાકર્ષક મંત્રોના પ્રયોગ ચાલુ રાખવો. (શીતકલા પાછલ રહી મચ્છેન્દ્રનાથના મસ્તક પર ગજરો ફેરવતી મંત્ર ક્રિયા કરે છે અને અંક સખી પંખાથી પવન ઢોળે છે. કામકલા ગાય છે.)

બનજારા—લાવણી.

(ગુણતારા, કેણ ગણી શકે ગણનારા—એરામની.)

સુખ ન્યાઈ, સખી આજ પામ્યું મન મારું—ટેક.

તન શોભા અવલોકી નયને, કિરણ હર્ષનાં પ્રસરે ;

સ્નેહ રેલ સ્થમ વહે છલકતી, ભવિષ્ય ભાસે સારું—સુખ.

ધ્યાર તણી છે એજ નિશાની, ધ્યાર યોગ્યતા લાવે ;

પતિ પ્રિયાના પ્રેમવિના કંઈ, નથીજ દુખ હરનાઈ—સુખ.

ભાતુ પ્રકાશે અધકારનો, નાશ પલકમાં થાશે;

સમ જોડી મલવાથી મુજને, લાગેછે જગપ્યાઈ—સુખ.

મચ્છેંદ્રનાથ—(સ્વર, સુગંધ તથા પવનની અસરથી જગૃત થઈને) ઈશ્વરભક્તિમાં ભંગ પાડનાર એવી એ અબલાઓ ! તમે કોણ છો ? અને આ પ્રમાણે મારી આસપાસ ફરી વલવાનું કારણ શું ?

શીતકલા—(સામે આવતાં) આ ત્રિયારાજ્યનું રાજ્યાસન સેવનાર કામકલા આપ જેવા મ્હાન પુરૂષની સદાકાલ સેવના કરવા આવીછે તેનો અંગીકાર કરો.

મચ્છેંદ્રનાથ—તમારૂં ચાતુર્ય સંસાર પ્રેમી મનુષ્યોને બ્રહ્મ કરવાનું છે, પરંતુ યોગને ચાહનાર પુરૂષોને માટે તે નિષ્ફળ છે.

કામકલા—મહારાજ, યોગમાં તમને શું સુખ મળે છે, જે આપ તેના વખાણુ કરો છો ?

મચ્છેંદ્રનાથ—યોગ સ્થીર છે, અને માયા અસ્થીર છે; માટે યોગ સુખ સર્વોત્તમ છે.

કામકલા—એ તો જ્યાંસુધી સંસાર સુખ જોયું નથી, ત્યાંસુધી આપના મનમાં યોગસુખ સર્વોત્તમ જણાય છે. કારણ—

શાર્દૂલવિકીરિત.

સંસારે નરવેષમાં અવતરી, સેવી નહીં ભામની;

આર્ક્ષીંગી નહીં નારિને પ્રીતિ થકી. તો કાયશા કામની ?

વીધી હેતુ વિસારીને જગતમાં, ચારે દિશા આથડે;

ખોયો જન્મ ઉદાસીમાં રહી સદા, શું લાભ એમાં જડે ?

મચ્છેંદ્રનાથ—ધીકાર છે એમ માનનારા મનુષ્યોને. જે સાંભલ—

શાર્દૂલ.

પ્રાણી માત્ર વિષે મનુષ્ય તન છે, અત્યંત જે કીંમતી;

કામી તેનિ કરે અચેત બનીને, નિશ્ચેજ માઠી ગતી;

મિથ્યા વાદ કરી ખુએ કુમતિમાં, વિશ્રાંતિ સોના સમી;

સ્વેચ્છાએ વરવી અતી મુઢજનો, ક્રિયા કરે કારમી.

કામકલા—તારે જનમ્યાનું સાર્થક શું ? કેમકે—

ગીતી.

વિધુવદની મૃગનયની, હંસગતી ધરનારી કામાનો;
સ્પર્શ કર્યો નહીં જોણે, ખરેજ તેનો જન્મ વૃથા માનો.

મચ્છેંદ્રનાથ—કેવળ ખોટું ખરું શું છે તે જો—

ગીતી.

નિરગુણુ રૂપ જગભરતા, અપાર જ્ઞાની સદચિદ આત્માનો;
શોધ કર્યો નહીં જોણે, ખરેજ તેનો જન્મ વૃથા માનો.

કામકલા—મહારાજ વૃથા જન્મ તો આવા જનોનો.

માલિની.

મૃદુવચન વદંતી, પૂર્ણ કામી સુરાગી;
સુશીળ લલિત પ્યારે, પ્રેમદા કોમલાંગી;
નવલ મદ ભરેલી, નારિ સેવી ન જોણે;
મનુષ જન્મ ખોયો, વિશ્વમાં આવી તેણે.

મચ્છેંદ્રનાથ—કોણે ખોયો સાંભલ.

માલિની.

સુખ અચલ નથીજે, સુંદરીથી મળેછે;
સુખ અચલ ગણોતે, યોગથી જે પળેછે;
વિદિત ગુણુ ન જાણ્યો, બ્રાન્તિમાં ભૂલિજોણે;
મનુષજન્મ ખોયો, વિશ્વમાં આવી તેણે.

કામકલા—(મનમાં) હવેતો મોહમંત્રનો પ્રયોગ ચાલુ કરું, આપ્રમાણે
વિવાદથી વશ થાય એમ જણાતું નથી. મંત્રભણી પુષ્પની માળા કંઠમાં
આરાપિત કરીને—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સુહાસ્યે પ્રિયવાદિની વિનવતી, જાણે ખીજી ઉર્વશી,
સુગંધે દુલ પારિજાતક સમી, ઓછે સુધા, સ્નેહિ શી !
રાગે જેમ તિલોત્તમા અપસરા, દીપે મુખે ચંદ્રમા;
એવી માનુનિ જેમજે ભુતલમાં, તો સાર શું સ્વર્ગમાં ?

મચ્છેંદ્રનાથ—(મંત્રની અસર થવાથી જરા મોહમાં ઉતરીને) હા. તારું કહેવું કે-
ટલીક રીતે વાસ્તવિક છે પરંતુ—

શાદ્દલ.

રૂપાળી ગુણવંતી કોકીલસ્વરી, સેવે કદાપી ભલે;
આરાધે અવિનાશને નહિ કદી, તો સ્વર્ગ ક્યાંથી મલે ?
યોગી સંગ ગમે નહિ નિજ ઉરે, રામા કટાક્ષે રૂસે;
એવા મોહમહીં નહીં જય કદી, ભોગીજનો પામશે.

કામકલા—એતો કેવળ કામાંધ થયલાઓને પરંતુ આપ જેવાઓને તો
ધૃતિર ભક્તિમાં રહી ઉભય લોક સાધવાને મેં કહ્યો તેજ ઉત્તમ માર્ગ છે.
(ફરીથી પ્રવેશને ગજરો તેના મસ્તક ઉપર ફેરવે છે)

મચ્છેંદ્રનાથ—(મોહિત થઈને) હાં ! એ વિચાર મને વધારે સારો લાગે છે.
કેમકે યોગવિદ્યામાં હું પૂર્ણ છું, હવે માત્ર સંસાર સુખ જેવાનું આકર્ષ
રહ્યું છે. માટે એપણુ અવસ્થ અનુભવવું જોઈએ. શું ગૃહસ્થાશ્રમીને
સ્વર્ગ નથી ?

કામકલા—જીવો મહારાજ ! હવે આપને મારા કહેવાની પ્રતીતી થઈ ?

મચ્છેંદ્રનાથ—સત્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો અને મોક્ષપદ મેળવવું એજ
કઠિણ છે.

શીતકલા—ધન્ય છે મહારાજ ધન્ય છે. (કામકલાને બતાવતી)

શિખરિણી.

મુખે ખીજે ઈન્દુ, ચપલ નયની પ્રેમલ અતી ;
વિનોદે પુરી છે, વળી મૃદુસ્વરી સુંદર ગતી.
શરીરે શોભીતી, તરણુ લલના આ મદભરી ;
સ્વકારે તે સ્નેહે, ગણિ નિજ પ્રિયા આદર કરી.

મચ્છેંદ્રનાથ—મુંદરી ! તું સત્ય કહે છે. (કામકલાને) જો એમજ હોય તો
અહો કામકલા ! તારા સુચવેલા ધર્મમાં દિક્ષાલેવા સ્વસ્તીવાચન તરીકે
તારા મનોહર અને કોમળ એવા કંઠને આલીંગન લેવા દે.

(આલીંગન કરે છે)

શીતકલા—વાહ ! ધન્ય છે આપની દિક્ષા લેવાની રીતીને. (જાય છે.)

પ્રથમાંક સમાપ્ત.

અંક ૨ નો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—એકાંત મેહેલ.

ગોપીચંદ અને એક સેવક.

ગોપીચંદ—રે ! ધીકારછે ધર્મ નીમીત્તે અધર્મ પ્રવરતાવનાર ધર્મ ગુરુ-
ઓને. સ્વર્ગે સંચરવા સજ થયલા સદગુણી મનુષ્યોને નષ્ટ કરી નરકે
મોકલનાર નિર્દયોનો નાશ ન કરતા તેને અધિક આયુષ્ય આપી. હે !
પ્રભુ ! તું પાપતું પોષણ કરવા ધારેછે ? હા ! એમજ જણાયછે. જો
એમ ન હોય તો પવિત્ર ભૂમિને પાપી કરનાર એવા દુરાત્માનો નાશ
કાં સત્વર ન થાય ? અરે ! મૈનાવતી ! બહાલી ! પણ અવિવેકી માતા !
ઇશ્વર પ્રમાણે સર્વદા તારી સેવા કરનાર એવા આ પુત્રની દાઝે, તારા
અંતરમાં પ્રવેશ કરતી અનીતિનો અટકાવ ન કર્યો ? અરે તેમ નહીં,
તો કીરતી રૂપી પવિત્ર પ્રકાશને ઝાંખ લાગશે એવી પણ શંકા ન
આવી ? શિવ ! શિવ ! આ કેવો અપવાદ ! ગોપીચંદની માતા જલં-
દર ઉપર અનુરક્ત થઇ છે. રે ! નિર્દય પણ પુત્ર પ્રેમી માતા ! તારે
નામે પ્રજા તરફથી જન્મ પામેલા નિંદાયુક્ત બાલુરૂપી વાક્યોનો પ્રહાર
હું શી રીતે સહન કરું ?

સેવક—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ ! પ્રધાનજી જલંદરને સમાધીસ્થ પા-
લખીમાં નાંખી બાહાર આવી પહોંચ્યા હવે, આપનો શો હુકમ છે તે
કૃપા કરી કહેશો.

ગોપીચંદ—અશ્વશાલાના પાછલા ભાગ તરફ પેલો જો કુવો છે, ત્યાં તું
જા. હું પણ હમણાજ આવી પહોંચું છું.

સેવક—જેવી આજ્ઞા. (જાયછે.)

ગોપીચંદ—અહો ભગવન ! એવા પાપીઓને પાપની શિક્ષા કરવા સાધ-
નભૂત મને કાં કર્યો ? (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

સ્થલ—સુંદર શેહેર પાસેનું એક અરાણ્ય.

ગોરક્ષનાથ અને વિદુષક.

ગોરક્ષનાથ—(વડના ઢાઢ તળે બેસીને ઇશ્વર ભજન કરેછે.)

ગજલ.

વિશ્વમાં સાચું તારું, નામ એક વિચારવાનું;
 પ્રિતે જો બોલિયેતો, અંતે છેતે તારવાનું; વિશ્વ.
 મતી તું આપ એવી, સર્વદા ઓ નાથ સૌને;
 સુએના કોઈ વેળા, ધર્મને વિસારવાનું; વિશ્વ.
 કૃપાળુ દેવછે તું, આ સૃષ્ટિને પાળનારો;
 નથી તારા વિના કો, સ્થળ અહીંઆ ધારવાનું; વિશ્વ.

મારા ગુરૂની શોધમાં ઘણા દિવસ થયા હું દેશવિદેશ ફરતો ફરું છું,
 પરંતુ હિંદુભાગ્યે મને ક્યાંય દર્શન થતાં નથી. પાછલ રહેલા નગરમાં
 મને એવી ખબર મળી કે, સુંદર શહેરમાં એક યોગી પધારેલા છે. એ
 મારાગુરૂ હશે એવી ધારણાથી હું અહીંઆ આવ્યો, પણ જ્યારે મેં પુ-
 રતી તપાસ કરી ત્યારે મને મચ્છેંદ્રનાથ ગુરૂને બદલે જાલંદર ગુરૂ જ-
 ણ્યાયા ! હવે—(કોઈને રૂદ્ધ કરતાં સાંભળીને) અરે વળી આ કોણુ રહે છે ?
 (સામેથી આવતાં જોઈને) દેખાય છે તો કોઈ યોગમારગી.

વિદુષક—(પ્રવેશ કરી રકતાં) ઓ ! મારા ગુરૂ જાલંદર નાથરે—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—(વિસ્મય થઈને બેઠો) અરે ! ગુરૂ જાલંદર વિષે તું આ શું
 બોલે છે ?

વિદુષક—ગોપીચંદ તમારી શી ગતી કરી—રે—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—શું ગોપીચંદ ?

વિદુષક—હા—મહારાજ. ગુરૂજાલંદર નાથને—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—બોલ જલદી. આટલો બધો રહે છે શાનો ?

વિદુષક—ગોપીચંદ અશ્વશાલાના એક કુવામાં—(પાછા રહે.)

ગોરક્ષનાથ—હાંહાં ! આગળ ચલાવ.

વિદુષક—નાંખી દીધા. અરેરે ! વળી લાઠ કચરો અને ધાસ નાંખીને જ-
 મીન જેવી જમીન કરીલીધી. ઓ—મારા ગુરૂરે—એટલો બધો બોળે
 તમારાથી કેમ ખમાશેરે—તમને તેમાં ખાવાનું કોણુ આપશેરે—(રહે.)

ગોરક્ષનાથ—પણ જાલંદર જેવા તારા મહાન ગુરૂને ગોપીચંદ વિના-
 પરાધે કુવામાં શામાટે નાંખ્યો ?

વિદુષક—(ચોક્કસ તેના કુખતરફ જોતાં) કોણુ ગોરખનાથ ? ત્યારે તો
 મહારાજ આંધળે બહેર કુટાયું ! મેંતો આપને કાનીકને ભરોસે કહ્યું—
 ક્ષમાકરજો. (સ્વગત) વોય મારા આપ ! આ તો મેં બહુ ખોટું કર્યું !
 ઠીક ચાલો ઉભા રહીશું તો વળી વધારે પડપુછ કરશે. (દોડી નીકળે.)

ગૌરક્ષનાથ—આતો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું લાગેછે ! ગુરુ જલદર જેવા યોગીની પણ આ સ્થીતિ થઈ ! માટે આપણે પણ ચાલો આપણા ગુરુની શોધમાં પડીએ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ ને.

સ્થલ—રાજમહેલનો વચલો ચોક.

ગોપીચંદ, સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા અને રાજ્યમાતા મૈનાવતી.

(ગોપીચંદ સ્નાન કરતો દેખાયછે. તેને કેટલીક સ્ત્રીઓ મરદન કરેછે. એક સ્ત્રી સુગંધી પદાર્થનો થાલ લઈને ઉભી રહીછે. એક ગુલાબ જલની ઝારીથી મંદ ધારે પાણી સીંચેછે. એ પ્રમાણે પોતપોતાનું કામ કરતી ગાયછે. મૈનાવતી મહેલના ઝરૂખામાં બેઠેલી છે.)

રાગ—ખનગરાનો.

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે,
વાજાનું મનોહર વાજે—ટેક.

કુમુદા—

બહુ હર્ષ થાય અંતરમાં,

સુલક્ષણા—(રસિકમાલતીને)

સખી ચંદન દે મુજ કરમાં,

કુમુદા—

ગયું કાણુ સુગંધી કાળે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

રસિકમાલતી—(કુમુદાને)

કર ગુલાબ જળની ધારા,

કુમુદા—(રસિકમાલતીને)

ભર્યાં કસ્તુરીથી કર મારા,

સુલક્ષણા—(કુમુદાને)

એનિ કયમ તું મનમાં લાજે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

કુમુદા—

સહુ યોગો અરગળ અંગે,

લઈ કેસર કિંચિત સંગે,

સર્વે સ્ત્રીયો—

ધન્ય પ્રાણુનાથ ખિરાજે,

નૃપ જન્મોત્સવ દિન આજે.—

મૈનાવતી—(ઝરૂખામાં બેઠેલી હતી, તેની નજર ગોપીચંદ તરફ જવાથી) આહા !

વિશ્વની રચના કેવી ખોટી છે ! કામદેવને મોહ પમાડે એવી આ મ-

નુષ્ય દેહ જેની આસપાસ આ સુંદર સ્ત્રીઓ મોહિત થઈને વેલની પેટું

વીંટળાઈ વળીએ, અરેરે ! તેજ કાયામાંથી જ્યારે આત્મા ઉઠીને ચાલતો

થશે, સારે એ નિર્જીવ દેહ જોનારને કેવી ભયંકર લાગશે ! અહો પ્રભુ !
આવી ઉત્તમ કાયાને અમર કાં ન કીધી ? અરે ! એના કરતાં શું એના
પિતાની કાયા સુંદરતામાં ઉતરે એમ હતી ? ગુણ, રૂપ, શૌર્ય અને કીર-
તીનું સ્થાનજ હતું, તો પણ જ્યારે કાળે આવી પોતાની જાળ ખીછાવી,
સારે તે સુંદર દેહની ચપટી રોષે પણ હાથ ન આવી ! (ગદ ગદ કંઠે.)

મંદાકાન્તા.

શોભીતી આ કૃતિ શરિરની, કેવી સારી પ્રકાશે,
જોતાં રંગે કનક સમકે, સ્વર્ગનો ઈન્દ્ર ભાસે;
આહા! તે એક ક્ષણ ભરમાં, કાળનો ભક્ષ થાશે,
રીદ્ધિ સીદ્ધિ સ્મૃદ્ધિ સ્ત્રી, પછિ કદી, રે ! નહીં સાથ જાશે.

(આંખમાંથી આંસુ પડેછે.)

ગોપીચંદ—(આંસુનો એક બિંદુ પોતાના ગાલપર પડવાથી) પ્રીયા સુલક્ષણા !
એકાએક ગાલઉપર અંતરીક્ષથી આ જલબિંદુ ક્યાંથી પડ્યો ! નથી
વર્ષારુ કે હોય —તેમજ આકાશ પણ સ્વચ્છ છે.

સુલક્ષણા—સ્વામીનાથ ! આપનાં માતૃશ્રી મેહેલના ઝરખામાં કંઈ વિચા-
રમાં બેઠેલાં હતાં, અને તે વિચાર મને બહુ ઉંડો લાગતો હતો; જેનાથી
તેના લોચનમાં જલ ભરાઈ આવ્યાં હતાં એવું સ્પષ્ટ રીતે દેખાયું.

ગોપીચંદ—(આશ્ચર્ય પામી) એ જલબિંદુ તે મારી માતાનાં અશ્રુ ! આ-
પ્રમાણે શોકાતુર થવાનું કારણ શું ? અરે—મારી હયાતીમાં મારી મા-
તાને દુભવનાર કોણ છે ? પ્યારી સ્ત્રીઓ ! માફ રનાન પૂર્ણ થયુંછે,
(શશિ સાદાં વસ્ત્રો પહેરેછે.) હવે તમે સર્વે અંતઃપુરમાં જાઓ, કેમકે આ
ગર્ભિત બનાવનો મારે અવશ્ય ખુલાસો મેળવવો જોઈએ, બહાલી
કુમુદા ! હું મારી માતૃશ્રીની પાસે જવા તૈયાર થયોછું, માટે મારા ઉમદા
વસ્ત્રો લઈને તું મુકતા મેહેલમાં તેની પેહેલાં આવજે. (સર્વે જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—જંગલનો એક ભાગ.

કાનીફ, ગોરક્ષનાથ, નીમનાથ અને તેના બે પક્ષના સંગીઓ.

કાનીફ—(એક બાબુએથી પોતાના સંગીઓ સહીત માતો માતો પ્રવેશ કરેછે.)

૫૬—રાગ કાશી.

રે ! સુભાગી જન-થા ઉપકારી—

ઉરમાં દયા સત્ય ધારી—ટેક.

માનવ દેહનો માર્ગ કઠણુછે, નથી પશુ પક્ષિ સુસારી;
જ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં જોતું, વીવેકે સર્વ વિચારી—રે ! સુભાગી.
ઉત્તમ કૃતવિન આ દુનિયામાં, આવી થયો અપકારી;
શરણાગતને કામ ન આપ્યો, સાચી કરણી વિસારી—રે ! સુભાગી.
જન્મ સફલ જો કરવો હોય તો, દુર્બુદ્ધિ દે તું વિદારી;
જોડ પ્રીતિ જગજીવન સાથે, શિષ્ય આ આનંદકારી—રે ! સુભાગી.

(પાછળના ભાગમાં ચાલ્યા જાય છે.)

ગોરક્ષનાથ—(સંગીઓ સહીત ગાતા ગાતા એક બાજુએથી પ્રવેશ કરે છે.)

૫૬—(જો જાગી જો જાગી મુરખ—એ રાગનં.)

લક્ષ્મીમાં લોભાણો જન તું, લક્ષ્મીમાં લોભાણોરે;
અવધ આવી નિજ દેશ જવાનીં, સારે બહુ હુટાણોરે—ટેક.
પૈસાનો તું કરી સંઘરો, સ્વજનમાં પંકાણોરે;
પણ તારાથી યશનો પાયો, કદી નહીં નંખાણોરે—લક્ષ્મી.
જન્મ ધરી દોષિ આ જગમાં, મિથ્યા તું અથડાણોરે;
એક તો આપ્યો તું અજાણ્યો, પછી જ્ઞાનવિના ભટકાણોરે—લક્ષ્મી.
કુડતણી રચના રચવામાં, અરથીથી વખણાણોરે;
પરમારથમાં પ્યાર ન આપ્યો, સરવાળે મુંઝાણોરે—લક્ષ્મી.
ધનમદમાં તું અંધ બનીને, ચિન્તામાંહિ ચણાણોરે;
માયાના ઉલટા પડદાનો, ભેદ લેતાં ભરમાણોરે—લક્ષ્મી.
દુર્જનરૂપી કાદવના તું, છાંટાથી છંટાણોરે;
આત્મવિચારરૂપી મણિપારસ, તજી ગ્રહે કાં ખડાણોરે—લક્ષ્મી.

કાનીફ—(પાછા આવે છે તે ગોરક્ષનાથને જોઈને) ઓહો ગોરક્ષનાથ ! આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ કાનીફ આદેશ. (બીજા સંગીઓપણ એક બીજને આદેશ કરે છે.)

કાનીફ—વાહવા ! આજ તમારો મેલાપ અમને ઠીક થયો.

ગોરક્ષનાથ—હું પણ બહુ આનંદ પામ્યો છું.

નીમનાથ—(કાનીફને) આપ મંડલ સહીત આમ ક્યાં પધારવાના છો ?

કાનીફ—શુરની આજ્ઞાપ્રમાણે ધર્મ પાળનારા અમોએ, હાલમાં સેતબંધુ-રામેશ્વરનાં દર્શન કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

ગોરક્ષનાથ—વાહ કાનીફ ! જલંદરનાથનો પંથ તો કેવળ ન્યારોજ છે !

કાનીફ—હાં ! અમારા પંથ જેવો ઉત્કૃષ્ટ પંથ એકે નથી.

ગોરક્ષનાથ—(જરા હસીને) એમકે—પણ કાનીફ ! સર્વવ્યાપક રામ તો દે-હરૂપી દેવળમાં ખીરાજમાન થયા છે, આરે હવે છેક રામેશ્વરસુધી શામાટે જવું પડે છે ?

કાનીફ—અમારા પંથમાં ગુરૂએ સાકાર મતનું પ્રતિપાદન યથાસ્થિત કર્યું છે, કેમકે પ્રલક્ષ પ્રતીમાનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્તને શાન્તિ મળે છે; અને અજ્ઞાનીઓને ઈશ્વરમાં અભીરૂચી થવાને એના જેવું એકપણ ઉત્તમ સાધન નથી.

ગોરક્ષનાથ—અને એ બ્રાન્તિમાંજ લોકો વેદ ધર્મ વીસરી ગયા છે. સર્વ વ્યાપક ઈશ્વરે પંચતત્ત્વો ઉત્પન્ન કરેલા છે, તેમાંના એક તત્ત્વ એટલે ધાતુ પાષાણાદિને ઈશ્વરરૂપ માની તેના ઉત્પન્ન કરનારને ભુલાવે એવો જે પંથ—તે શામાટે ઉત્તમ ગણાવેો જોઈએ ?

કાનીફ—વાહવા ! ગોરક્ષનાથ ! મચ્છેંદ્રનાથ કરતાં પણ આપતો નિરાકાર-મતને પુષ્ટી આપવાનો વધારે ઊંચ ધાલતા જણાઓ છો.

ગોરક્ષનાથ—આપ ભુલો છો. દાંભિકાની પેટું હું કેહનાર નહીં, પણ કરનાર છું. (જરા રહીને) વાર કાનીફજી ! આપણે ધણેકાળે પાછા મળ્યા, તો જરા વિદ્યાવિનોદ કરી મનને આનંદ આપવા થોડા પ્રશ્નો પુછવા ઈચ્છું છું.

કાનીફ—હાં ! પુછવું હોય તે ખુશીથી પુછો. હું ગુરૂપ્રતાપે જે સત્ય હશે તેજ કહીશ.

ગોરક્ષનાથ—આ વિશ્વમાં ભય શાનો ? અંધ કોણ ? અને સાચો શુરવીર કોને કહેવો ?

કાનીફ—સાંભળીએ ગોરક્ષનાથ. આ સંસારમાં સર્વથી વધુ ભયંકર મ્હોત. સન્માર્ગ છોડી કેવળ માયાનેજ વશ થયો તે અંધ. અને કામક્રોધાદિ પડરિપુને જીતે તે શુરવીર.

ગોરક્ષનાથ—આ સંપ્રીમાં આશ્ચર્ય શું ?

કાનીફ—સ્મશાન વૈરાગ્ય. એટલે સ્મશાનમાં આપણા સ્નેહીને એહમાં બલતો જોઈ જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઘેર આવી સહજવારમાં વીસરી જવો એજ મોટું આશ્ચર્ય.

ગોરક્ષનાથ—તમારા તરફથી સમયોચિત ઉત્તર સાંભળી હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું.

કાનીફ—મારે પણ કેટલાક પ્રશ્નો પુછવાની ઇચ્છા છે, વાસ્તે તેના ઉત્તર આપ પણ યથાર્થ આપશો.

ગોરક્ષનાથ—ખરા આનંદથી પુછો. હું પણ આપને ગુરૂપ્રતાપે ઉત્તર આપી શકીશ.

કાનીફ—સંત કોણ ?

ગોરક્ષનાથ—

માલિની.

સુખ દુખ જ્યમ લાગે, આપને ચિત્ત જેવું;
લયમ સકળ જીવેને, લાગશે સઘ એવું;
મનુષ મન વિચારી, એમ જે જ્ઞાન જાણે;
સરવ જન વખાણી, સંત તેને પ્રમાણે.

કાનીફ—ભક્તકોણ ?

ગોરક્ષનાથ—

માલિની.

નિયમિત પ્રભુઆજ્ઞા, માનિયે એજ ભક્તી;
જીઠણ તિલક તાણે, રોળની તેજ ચુકતી;
પ્રભુપ્રીતિ મન રાખી, નીતિજે ચિત્ત સ્થાપે;
શુભિજન સહુ તેને, ભક્તનું નામ આપે.

કાનીફ—ધર્મનું મૂળ શું ?

ગોરક્ષનાથ—

દોહરો.

અવર સર્વ પાખંડછે, ગ્રહે કરી જન ભૂલ;
દયા દાનને દીનતા, એજ ધર્મનું મૂલ.

કાનીફ—ચાંડાળ કોણ ?

ગોરક્ષનાથ—

માલિની.

હરિ હરિ મુખ બોલી, કૃત્ય કુડાં કરેછે;
પરધન પરદારા, પ્રેમથી જે હરેછે;
રમિ કપટની બાજી, ચાલતો ભક્તડોલે;
અધમ નર ગણાએ, એહ ચાંડાળ તોલે.

કાનીફ—વાહ ! ઉત્તર તો બહુ ઉત્તમ આપ્યા. વાર કંઈ ક્રિયા જાણોછો ?

ગોરક્ષનાથ—ક્રિયામાં મારા ગુરૂથી કોણ અધિક છે ? જીવો. ગુરૂપ્રતાપે પાપનું શું પરીણામ થાયછે તે પ્રત્યક્ષ દેખાડું. (ગોરક્ષ પોતાની પાસનો દંડ નેપથ્ય ભણી ફેરવેછે. ભયંકર અંધકાર થાયછે, ચમપુરીમાં શેરવ નામનું નરક દેખાયછે. જેની મારે બાજુએ ચાર વિકાળ ચમકતો લોહદંડ લઇને ઉભા છે. આબુબાલુ સિંહ, વિષધર સાપ, વીંછુ અને તીક્ષણ મંચુવાળા ગીધ કુંડભણી દૃષ્ટિ કરી બેઠાછે.)

૧૬ પાપી પ્રાણી—(કંઠમાંથી ડોક' બહાર કાઢાડીને) અરેરે ! આ મારી કેવી ગતી ! હું કોણુ હતો ? બીજાં પ્રાણીઓને અહીંઆ આવતાં અટકાવી સ્વર્ગે મોકલનાર ધર્મશુર ! અરે ! તે હું આ રૌરવ નરકમાં વલખાં મા-ફાં ! જે વેલા ઈશ્વર પ્રમાણે માઈ માન હતું, હજારો સેવકો તારણની આશાએ મારે શરણે આવતા—અને જ્ઞાની થઈ ધર્મ માર્ગે જવાની ઇચ્છાએ મને ભોમીઆ તરીકે માનતા—અરેરે ! તેનાજ નેત્રો ઉપર મેં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના પડદા નાંખી તેને કુમાર્ગે ચડાવ્યા ! શાન્તમય એવા ઈશ્વર, તેનું પદ પામવા જનારાઓને પ્રપંચની જાળમાં ફસાવવા મેં કેટલા પાપંડ ચલાવ્યા—હાય ! હાય ! મારાં દુષ્કર્મો કેટલાં કહું—રે—

૧૭ લોચનદૂત—ઓ પાપના પોષણથી પુષ્ટ થયલા પાપી પ્રાણી ! હવે આ તારો પશ્ચાત્તાપ નિષ્ફલ છે. જે વેલા ઈશ્વરે તને ધર્મ રક્ષક ઠરાવ્યો હતો અને તેં શાસ્ત્રમાં જોયું હશે કે તાઈં કર્તવ્ય શું હતું, એમછતાં તે પ્રમાણે ન ચાલ્યો તો હવે પસ્તાવો શા કામનો ? પાપી જ અંદર. તને નિશ્ચિતે એક ત્રાસ પણુ ન લેવા દેવો એવી યમદેવે આજ્ઞા કરીછે.

(લોહદંડ મસ્તકમાં મારેછે, સર્પદંશ કરેછે, વીંછુ કરડેછે, સિંહ પીઠમાં પંખે મારેછે, ગીધ આંખમાં ચંચુપ્રહાર કરેછે.)

પ્રાણી—હાય ! હાય ! મારાં પાપ ! તારી વેદના હું શીરીતે વેદું ? (ભયંકર ચીસ પાઠી નરકમાં ડુબકી મારેછે. જેમાં રહેલા તરેહવાર જંતુઓ અટકા લેછે. તેથી પાછા ઉપર આવેછે.)

ગોરક્ષનાથ—(પાછા દંડ ફેરવેછે સર્વ અદૃશ્ય થઈ જાયછે)

કાનીફ—ધન્યછે ગોરક્ષનાથ. જેમ તમે નાસ્તિકોને મલતું નરકનું દુઃખ દર્શાવ્યું, તેમ હું આસ્તિકોને મલતું સ્વર્ગનું સુખ દેખાડું. (કમંડલમાંથી જલની અંજલી ભરી, મંત્રોને નેપથ્ય લાણી છાંટેછે. અલૌલિક પ્રકાશ થાયછે. વૈકુંઠમાં એક મણિમય રહેલ દેખાયછે. જેમાં એક સ્ફટિક મણિના હાંડોળા ઉપર વિષ્ણુ ધાડેલાછે. લક્ષ્મીજી ચરણ તળાંસેછે. આજુબાજુ દેવતાઓ માનસિક સ્તુતિ કરતા કરજોડી ઉભાછે.)

વિષ્ણુદૂત—(એક પ્રહરશાળી પ્રાણીને વિમાનમાં ઝેસાડીને લાવીને વિષ્ણુમંત્ર)

નારાયણ હંદ.

પરોપકાર વિશ્વમાં અનેક રીતના કર્યો,
દયા ધરિ હરે અપાર, કષ્ટ દીનનાં હર્થો;
સુધર્મ પાળી સૃષ્ટિમાં વધારી પૂર્ણ નામના,
પુરો દયાલુ દાસ જાણી આપ તેની કામના.

વિષ્ણુ—(એકદમ જાગૃત થાયછે. વિમાનમાં ઝેસીને આવેલો પ્રાણી ચરણકમલમાં મસ્તક ધરેછે તેનો કરગ્રહી ઉઠાડતાં.) અહો વત્સ ! સ્વસ્થપણે સ્વર્ગમાં નિવાસ કર.

કાનીફ—(પાછી અંજલી છાંટેછે સર્વ અદૃશ્ય થાયછે.)

ગોરક્ષનાથ—તમારા ગુરૂ ક્રિયામાં ઉતરે એમ નથી, તથાપી મારા ગુરૂની ક્રિયા તો અલૌકિક છે.

કાનીફ—પણ તે હવે બ્રહ્મ થઈ હશે.

ગોરક્ષનાથ—બ્રહ્મ થઈ હશે ? ગોપીચંદની હયશાળાના કુવામાં માથે લાદ અને કચરાનો બોળે લઈને આસન મારી બેઠેલા તમારા ગુરૂ જલદંદરની થઈ હોય તો કોણુજણે ! જઈને તલાસ તો કરો.

કાનીફ—એમ થવાનું કારણ ?

ગોરક્ષનાથ—ગોપીચંદ.

કાનીફ—(બેદયુક્ત હસીને) એમજ હોય તો આપણુ બંને સરખા.

ગોરક્ષનાથ—(વચ્ચ ચઢતે) કેમ ? શાથી ?

કાનીફ—આપના ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથ ત્રિયા રાજ્યની રાણી કામકળાના પ્રેમને આધીન થયા તેથી.

ગોરક્ષનાથ—અરે કાનીફ ! આ શું આશ્ચર્યકારક યોગ ? તારે જરાપણુ વખત ન ગુમાવતાં સ્વગુરૂની શોધમાં પરતું એજ ઉત્તમ છે.

કાનીફ—ખરૂં છે, (જતાં જતાં) આદેશ ગોરક્ષનાથ આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ કાનીફ આદેશ. (બીજાં પણ એક બીજાંને આદેશ કરે છે. બેઉ પક્ષના જુદેજુદે રસ્તેથી નીકળી જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—મેહેલ.

મૈનાવતી, ગોપીચંદ, પછીથી કાનીફ અને તેના સંગીઓ.

(મૈનાવતી ઉદાસ બેઠેલી દેખાય છે)

ગોપીચંદ—(પ્રવેશ કરીને) માતૃશ્રી વંદન કરું છું.

મૈનાવતી—ચિરંજીવ. (સાકું જોઈ) કોણુ પુત્ર ગોપીચંદ ?

ગોપીચંદ—હા માતૃશ્રી ! આપ આમ ઉદાસ કેમ ?

મૈનાવતી—તારેજ માટે પુત્ર.

ગોપીચંદ—શું મારાથી આપનો કંઈ અપરાધ થયો ? ગઈ કાલે પણ આપ સજળ નેત્રે ગોખમાં બેઠેલાં જણાયાં હતાં. એવો તે મારાથી શો અપરાધ થયો ?

મૈનાવતી—અપરાધ ? પુત્ર તારો અપરાધ લેશ પણ નથી.

ગોપીચંદ—આરે કાનો ? મારી સ્ત્રીઓનો, દરબારીઓનો કે રૈયતનો ?
એમાંનાં કાઈએ પણ આપનો અપરાધ ક્યો હોય, તેનું નામ સત્વર કહો.
પછી તે ગમે તેનું મને પ્રીય હશે તોપણ આજ ક્ષણે તેનો નાશ કરીશ.
મૈનાવતી—પુત્ર જે નાશવંત છે તેનો નાશ કરવો તેમાં નવાઈ શી ? પરંતુ
નાશવંત અમર શી રીતે થાય એજ વિચારમાં રાતદિવસ હું ઉદાસીન
રહ્યા કરું છું.

ગોપીચંદ—માતાજી મને વધારે અધીર ના કરો. આપનાં આવાં માર્મિક
વચન હું જરાપણ સમજી શકતો નથી. નાશવંત શું ? અમર શું ?

મૈનાવતી—

રાગ—મલહાર.

સુણ મમ તન તું સ્નેહ ધરી, યોગ મનુષ્યને અમર કરે છે—ટેક.
ગુરૂપ્રતાપે જ્ઞાની થઈને, પ્રભુનામ તું લે સમરી;
નાશવંત સંસાર માનીને, શમદમથી જી વિશ્વ તરી—યોગ.
સ્વાર્થરૂપ સંસાર મળ્યો છે, કપટ બુદ્ધિ ઘટમાંહિ ભરી;
સ્વાર્થ લગી સહુ સ્નેહી રહે છે, સ્વાર્થ સર્વો કે જન્મઅરી—યોગ.
મિથ્યા કાયા મિથ્યા માયા, સત્ય ગણે ક્યમ ભુલ કરી ?
યોગ ગ્રહી થા અમરપુત્ર તું, મળે ન તન આ ફરી ફરી—યોગ.

ગોપીચંદ—(પશ્ચાત્તાપ કરીને સ્વગત) અરે ! આ હું શું સાંભળું છું ! આ પ્રમા-
ણે મોહથી મુક્ત થયલું મન, અનીતિને ઉત્તેજન આપે ? નહીં, નહીં.
આમાં કંઈ પણ ભેદ છે. (પ્રસિદ્ધ) માતાજી ! આપના મુખથી નીકળતા
અમૃતથી પણ અધિક એવા ઉપદેશક વચનનું પાન કરી હું બહુ શાન્ત
થયો છું. આપને આ ઉપદેશ કોણે ક્યો ?

મૈનાવતી—ગુરૂ જીલંદરે. પુત્ર ! મારા ગુરૂથી તું અજાણ છે ?

ગોપીચંદ—(શોકાગ્રસ્ત) અરેરે ! મેં ખોટી શંકાથી કેવો અનર્થ ક્યો ?
ઓ પ્રભુ ! મારા પાપની મને ક્ષમા કર. માતા-માતા હું તારો અપરાધી
છું. (અર્ચિત થઈને ચરણમાં પડે છે)

મૈનાવતી—(તને સાવધ કરીને) પુત્ર નામને શોભા આપનાર ! આજ્ઞાપાળકનું
માનુભક્ત ! તે માતાનો અપરાધ કરે ? હું કેમ માનું ?

ગોપીચંદ—હા. એમજ છે. તમારા પ્રત્યેના મારા પ્રેમેજ મને અપરાધી
ક્યો. આપનું મન દુખાશે એમ ધારીને ન પુછતાં સાહસ કર્મ કરી હું
વધારે દુઃખનું કારણ થયો.

મૈનાવતી—પણ થયું શું ? મારા જીવન ! મને કહે.

ગોપીચંદ—અરેરે ! જે વાત જે વખત કહેવી જોઈએ, તે વખત ન કહી,
તો પછી કહેવાથી શું લાભ ? અરે ! કેવી દુર્ગુણી દુનિયા નિંદાને આધીન

થઈ છે! ધિક્કાર છે તને નિર્દોષનો નાશ કરનાર નરકની બેન એવી ઓ નિંદા! તે તારા ભાર્ગના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરવા કેટલાક સેવકોને દીક્ષા આપી છે? પરમપવિત્ર પરમાત્માના પદને પમાડનાર એવી પ્રીયકર પરેશની નિંદા, તેનો લ્યાગ કરી જે જન્મમરણથી ટાળે એવી જીવ્હાને ઓ નિંદાના ભક્તો! તમારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપના અંકુરની વૃદ્ધિ કરવા નિર્દોષીને દુષણ લગાડી સ્વકપોળ કલ્પનાઓથી કાં બ્રહ્મ કરો છો? અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાં ગોથાં ખાનાર નિંદકો! તમને તમારી ભક્તિનું ફલ આજદિનસુધી શું મળ્યું, મલે છે અને મલશે? એ સૂર્ય પ્રભાણે પ્રકાશિત છતાં કેમ અધ થઈ પોતે પાપરૂપી કૂપમાં પડી બીજાંઓને પણ પાડો છો? (નિપથમાંથી અવાજ આવે છે.)

ક્યાં છે ચાંડાલ ગોપીચંદ? પાપનો પોટલો માથે લઈ ક્યાં સંતાયો છે?

ગોપીચંદ—(ભયભીત થઈને) અરે કોણુ જાલંદર? મારી કરણીનું ફળ આપવા આવે છે? (શુદ્ધિત થાય છે, મૈનાવતી ભયથી કંપે છે.)

કાનીફ—(પોતાના સંગ્રામી સહીત પ્રવેશ કરીને અત્યંત ક્રોધથી) ક્યાં ગયો ગુરુ-ધાતક પાપી દુરાત્મા!

મૈનાવતી—ક્ષમા કરો મહારાજ ક્ષમા કરો. (ચરણમાં પડે છે.)

કાનીફ—તું કોણુ? શામાટે ચરણમાં પડે છે? ગોપીચંદ ક્યાં છે?

મૈનાવતી—(હાથ ભેડીને) મહારાજ, ગોપીચંદનું શું કામ છે? હુંજ તેની માતા ગુરુ જાલંદરની શિષ્યા એવી મૈનાવતી. જે આજ્ઞા હોય તે કહો.

કાનીફ—શું તને મારા ગુરુ જાલંદરે દીક્ષા દીધી? અને તેના બદલામાં તારા પુત્ર ગોપીચંદે ગુરુ જાલંદરને હયશ્મળાના કુવામાં નાંખી તેના પર લાદ અને કચરો ભર્યો?

મૈનાવતી—બેટા ગોપીચંદ! આ કેવું પાપ!! ગુરુ જાલંદરનાથ—
(મુઠ્ઠા ખાઈને પડે છે.)

કાનીફ—(મૈનાવતીને કમંડળમાંથી શીતળ પાણી છાંટી સાવધ કરે છે.)

ગોપીચંદ—(સાવધ થઈને કાનીફ તથા મૈનાવતીની પાસે જઈને) માતા! હું નિર્દોષ છું. (કાનીફને) યોગીરાજ! ગુરુ જાલંદર અને મારી માતા મૈનાવતી વિષે હું નગરના લોકોથી તરેહવાર કથન સાંભળવા લાગ્યો. ચઢીટે અને ચકલે દરેક માણસના મુખથી એજ વાત નીકળતી હતી. આ દુર્લભી ખરી છે કે નહીં, તેની પુરતી તપાસ કરવા મેં મારો ગુપ્ત હેર મોકલ્યો હતો; તે હેર આવી મને ખબર આપી કે, “મૈનાવતી અને જા-

લંદર વારંવાર એકાંતમાં પોહોરના પોહોર સુધી રહેછે” જે ઉપર થી
મેં શંકાને ખરી માની, ક્રોધના આવેશમાં આ ધોર કૃત્ય કર્યું !

(ઉઠાસ થાયછે.)

કાનીફ—દુર્બુદ્ધિ ગોપીચંદ ! હવે મિથ્યા પશ્ચાત્તાપ શામાટે કરેછે ?

ગોપીચંદ—હું પુરો હિણુભાગી ! અરેરે ! મારા મનમાં પ્રથમથીજ સારો
વિચાર કેમ ન આવ્યો ? મહારાજ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મારા
થયલા અપરાધની મને ક્ષમા કરો અને આ પાપમાંથી બચવાનો કૃપા
કરીને માર્ગ બતાવો. હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વરતવાને તૈયાર છું.

કાનીફ—તું મારે શરણે આવ્યો એમ જાણી હું તને ક્ષમા કરું છું. બોલ.
ગુરૂને આ સ્થિતિએ પહોંચાડવાને કેટલા દિવસ થયા ?

ગોપીચંદ—મહારાજ ! આજ ચાર દિવસ થયા.

કાનીફ—ત્યારે તો ભાગ્યશાળી. કેમકે આ રૂતુમાં ગુરૂમહારાજ પાંચ
દિવસનીજ સમાધી લેછે. જે આજ હું ન આવી પહોંચ્યો હોત, તો
ગુરૂ સમાધીથી મુક્ત થઈ, કોણ જાણે તારી કેવી દુઃશા કરત.

મૈનાવતી—સત્ય કહ્યું મહારાજ. ગુરૂ જલંદરનાથ એવાજ પ્રતાપીછે, પણ
આપ જ્યારે ખરે પ્રસંગે પધાર્યા, ત્યારે તો મારી ઉપર અતુગ્રહ કરી
અજ્ઞાન એવા આ બાળકને આપ પુત્ર પ્રમાણે ગણી ગુરૂમહારાજ અપ-
રાધની ક્ષમા કરે એવો ઉપાય સુચવશો.

કાનીફ—કાંઈ ચિંતા નહીં ભગિની. તારો પુત્ર નિર્ભય થાય એમજ
કરીશ. ચાલો. (સર્વે જાયછે)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—હયશાળા.

કાનીફ, ગોપીચંદ, મૈનાવતી, જલંદર અને બીજા જોગીઓ.

(જે કુત્રામાં જલંદરને ઉતાર્યોછે, તેની આસપાસ કાનીફ, મૈનાવતી અને ગોપીચંદ ઉભા
રેખાયછે. બીજાં જોગીઓ એક બાજુ ઉભાછે. લોહડું, રૂપાડું અને
સોનાડું એવાં ત્રણ પ્રતલાં પાસે રાખેલાંછે.)

કાનીફ—(ધ્યાનધરાને ઉભા હતા તે એકાએક અમકીને) બેટા ! ગોપીચંદ !
તૈયાર થા. હવે ઢીલકરવાનો સમય નથી. ગુરૂમહારાજ જાગૃત થયાછે.
માટે પ્રથમ લોહડું પુતળું કુવાના કિનારા ઉપર મુકી જરા પાછલ રહી
આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(લોહડું પુતળું કિનારે મુકીને) આદેશ ગુરૂમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—ગૌડખંડાલનો રાજા ગોપીચંદ આપનું શરણ ઈચ્છેછે.

જાલંદર—દુરાત્મા બલીને ભરમથા.

(પુતળું બલીને ખાખ થાયછે, તે જોઈને ગોપીચંદ લય પામેછે.)

કાનીફ—ગોપીચંદ ! લયકેમ પામેછે ? લે રૂપાનું પુતળું. કિનારે મુકી આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(તેમ કરીને) આદેશ ગુરૂમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—સુંદર શહેરના રાજા ત્રીલોકચંદનો પુત્ર ગોપીચંદ આપથી તારણ ઈચ્છેછે.

જાલંદર—પાપી ! તારો નાશ થાઓ.

(પુતળું બળી નયછે, ગોપીચંદ વિશેષ લયપામી ચીનતાવર થઈ દૂર ઉભા રહેછે.)

કાનીફ—નિર્ભય રહે ગોપીચંદ ! કંઈ ચીનતા નાકર. લે સુવર્ણની પ્રતીમા આદેશ કર.

ગોપીચંદ—(તેમ કરીને) આદેશ ગુરૂમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—મૈનાવતીનો પુત્ર ગોપીચંદ આપના ચરણમાં શીશ ધરેછે.

જાલંદર—(અંદરથી) અજ્ઞાની તારો લય થાઓ. (પુતળું બળી નયછે.)

ગોપીચંદ—(લયથી વ્યાકુળ થઈ કાનીફને) ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! રક્ષણ કરો.
(ચરણમાં પડેછે.)

કાનીફ—(ગોપીચંદનો હાથ ઝાલી ઉભા કરીને) ગોપીચંદ ! વ્યાકુળ ન થા. શું તને બચાવવાનું મેં વચન નથી આપ્યું ? અવિશ્વાસ કેમ થયો ? કર આદેશ. (મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવેછે.)

ગોપીચંદ—મહારાજ મને અત્યંત લય લાગેછે, તથાપી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરુંછું. (કિનારાપાસે જઈને) આદેશ ગુરૂમહારાજ આદેશ.

જાલંદર—(અંદરથી) કોણ ?

ગોપીચંદ—અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાં ઘેરાયલો આપના ચરણકમળનો દાસ ગોપીચંદ.

જાલંદર—(અંદરથી સ્વગત) ત્રણ ત્રણ વાર શાપ આપવા છતાં બચ્યો, તેથી હું ધાડુંછું કે, મારા શિષ્યવર્ગમાંના કોઈને પણ એ શરણ ગયો હશે. (મસિદ) અમર હો ખેટા ગોપીચંદ તારી કાયા અમર રહો.

જાલંદર—(અંકદંત પોતાની ઝેળે બહાર આવી આસનપર બીરાજમાન થયલા દેખાયછે)

કાનીફ—ગુરુ મહારાજ ! ધણા દિવસથી આપના દર્શનનો અભિલાષી શિષ્ય આદેશ કરેછે.

મૈનાવતી—તેમજ હું આપને ચરણે નમું છું. (સંગીતમાં પાછું નમેછે.)

ગોપીચંદ—(ચર ચરણમાં સાદાંગ પડીને) ગુરુ મહારાજ ! આ વિશ્વના વિચિત્ર મનુષ્યોથી ત્રાસ પામી તારણ અર્થે આપના મુખથી ઉપદેશ લઈ અરણ્યમાં વાસ કરવા ઈચ્છું છું.

જાલંદર—ખેટા—ગોપીચંદ, ગૌડખંગાલ જેવું મહાન રાજ્ય, બારસો રાણીઓ, સોળસો સાહેલીઓ, મણીમય મંદીરમાં નિવાસ, અનેક જાતના સ્વાદિષ્ટ ભોજન, અત્યંત સુવાસિત પુષ્પોના બાગ, મુક્તા રત્નથી ભુષિત વસ્ત્રાલંકાર એ સર્વનો ત્યાગ કરી વનમાં વસવું અશક્ય છે. માટે ઉઠ, અને જ; તારું રાજ્ય સંભાલ.

ગોપીચંદ—જ્યાં સુધી આપ મારી ઈચ્છા પૂર્ણ નહીં કરો ત્યાંસુધી હું આપના ચરણ છોડનાર નથી. વીરનું વચન એકજ હોયછે. જે સદ્વિચારે એકવાર અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો તેનો સહજ સુખ માટે ત્યાગ કરવો એના જેવું અકાર્ય એકે નહીં.

મૈનાવતી—મહારાજ ! મારા પુત્રનો પ્રેમ આપે પૂર્ણ કરવો જોઈએ.

કાનીફ—નિશંક. ગોપીચંદ આપના ઉપદેશનો અધિકારી થવાને યોગ્ય છે.

જાલંદર—ગોપીચંદ તારો પ્રેમ યોગમાં પુર્ણ છે ?

ગોપીચંદ—ત્યારે શું મહારાજ જે હું આ બોલ્યો તે મિથ્યા !

જાલંદર—ધન્ય છે તારી દ્રઢતાને. ઉઠ પાસે આવ.

(ગોપીચંદ પાસે જઈને નમેછે, બલદંર કાનમાં કંઈ કહેછે. કાનીફ અને મૈનાવતી આશિષ દેછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—રસ્તો.

વિદૂષક—(ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરેછે.)

(આફ આલડ લોગસેન) એક ઇંગ્રેજી રાગ.

ગોપીચંદ તો જોગી થયા હવે, થશે આપણું કામ;

તેની જોડે કરી મિત્રતા, ફરશું ગામેગામ —ટેક.

બલદંરને ભુખ લાગેતો, તરત ધરેછે ધ્યાન;

નથી આવડતું ધ્યાન આપણે, ભોજનનું એક-ભાન-ગોપીચંદ.
 માટે એવા સાધુસાથે, વસવામાં નહીં સાર;
 ગમે તેમપણ રાજ્ય દેહ આ, કરશું મોજ અપાર—ગોપીચંદ.
 અવગુણ ગાયા ભગવાના પણ, છે ભગવામાં સૂખ;
 સુંદર વનમાં દહેર કરીશું, લગાર જ્યાં નહીં દૂખ—ગોપીચંદ.
 નિર્ભજ જળના ઝરણાં ટપકે, તરવરતો નહીં પાર;
 પંખી મધુરાં ગાયન ગાતાં, પવન વાય સુખકાર—ગોપીચંદ.
 ધરમાંડી એઠા હઈએતો, ચીન્તા થાય હજાર;
 નારી, બાળક સૌ સંતાપે, દશખાંડીનો ભાર—ગોપીચંદ.
 એથી આપણે જંગલ સાંઝે લાખગણું આવાર;
 રંગ રમીશું મોજ કરીશું, ચાલ બનું તૈયાર—ગોપીચંદ.
 (જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—સુલક્ષણાનો રંગમેહેલ.

સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા, ગોપીચંદ અને દાસી.

(ગોપીચંદની પઠરાણીઆ હાંડિલે વાતચીત કરતી હોયકેછે.)

ગોપીચંદ—(યોગીના વેષમાં ચોકમાં આવીને) અહઃહલક.

સુલક્ષણા—(ચકિત થઈને) જા દાસી ! જા જોતો. આવો બેશરમ યોગી
 કોણુછે ? કે એકદમ અમર્યાદથી અંતઃપુરમાં દોડયો આવેછે.

દાસી—જેવી આગા. (ગોપીચંદની પાસે જઈને) એ બાવા બેશર—
 (તેને આજખાને ચમકેછે) કોણુ ? રાજા ગોપીચંદ ! યોગીના વેષમાં ? આ-
 શી નવાઈ ? ચાલ જઈને બાઈ સાહેબને કહું. (ઉતાવળી ચાલથી રાણી-
 આ પાસે જઈને વિહલપણે) બ-બ-બ બાઈ જ-જ-જ રાજા ર-ર-ર
 બેગી.

રસિકમાલતી—નિર્દોષ એ તું શું બકેછે ? ર-રને બ-બને જ-જ એશું ?

દાસી—(ગોપીચંદ ભણી આંગલી કરીને) આ-રાજા.

સુલક્ષણા—યોગીના વેષમાં !

રસિકમાલતી—હોય નહીં.

દાસી—જુવો, જુવો.

ગોપીચંદ—બિક્ષા નહીં મને ? યોગી જાય ?

કુમુદા—અરેરે ! એજ સ્વર.

(સર્વે વ્યાકુલ થઈ પાસે દોડી જાયછે. સુલક્ષણાં સ્તબ્ધ બની રાજ સામું જોયા કરેછે.
રસિકમાલતી ઝૂંઘત થઈ પડી જાયછે.)

કુમુદા—(વ્યથા ચિત્તે) કોણુ પ્રાણુનાથ ?

ગોપીચંદ—એક વેળા હોતો પણ હવે તો યોગી. લિલ્લા અર્થે આવ્યોછે.

કુમુદા—શું પ્રાણુનાથ જોગી ! (ઝૂંઘત થઈને પડેછે.)

સુલક્ષણા—એમ કહી શું આપ અમારા પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માગોછો ?
ખરું કહો. વધારે વ્યાકુળ ના કરો. વિપરિત થશે.

ગોપીચંદ—શાન્તતાઓ સુંદરીઓ ! જેણે પ્રેમનેજ ખોટા માન્યો તે પ્રે-
મની પરીક્ષા શામટે કરે ?

(રસિકમાલતી અને કુમુદા સાવધ થાયછે)

સુલક્ષણા—ત્યારે મહારાજ આપ આ વેષમાં કેમ ?

ગોપીચંદ— (જનનિ જીવારે ગોપીચંદની) એ—રાગ.

મિથ્યા જગત આ જાણીને, અહો જ્ઞાનોપદેશજી;

રાગ દેવાદિ ત્યાગીને, ધર્મો યોગીનો વેપજી—

સાંભલ રાણી સુલક્ષણા.

સુલક્ષણા— પ્રેમ લગાડી પીયુ ક્યાં જશે, અમો અબળા જતજી;

ત્રાસદાયક વેણુ આ સુણી, અંતર થાય ઉતપાતજી—

વેપ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ— રનેહની લેહતો સલજે, અવિનાશની સંગજી;

તેને છોડી રામારંગમાં, રાખે કોણુ ઉમંગજી—

સાંભલ રાણી સુલક્ષણા.

રસિકમાલતી— નિર્દોષ નારિને લાગતાં, લાગે પાપ અપારજી;

ગૃહસ્થાશ્રમીને યોગીનો, નથી લેશ અધિકારજી—

વેપ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ— દોષ રહિત એક દેવજે, જુડો જગનો વ્યવહારજી;

સત્ય મારગ મળ્યે છોડવો, ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્યારજી—

સુણો પ્રિયા રસિકમાલતી.

કુમુદા— દયા ધરો પીયુ અંતરે, હું લઘુ વધની નારજી;

પાણીઝહણુ કરી પ્રીતથી, કરો ક્યમ નિરાધારજી—

વેપ ઉતારો રાજ યોગીનો.

ગોપીચંદ— મોહ ધરો નહીં માનુની, મૃગજલનો આભાસજી;

મમ્મ બની પ્રભુ સ્તવનનો, માનો શ્રેષ્ઠ વિલાસજી—

સુણુરે કુમુદા આળા વેષની.

રસિકમાલતી—અરેરે ! દયાળુ પતિ ! અમારી નહીં તો આપની પુત્ર પ્રમાણે પાળેલી પ્રેમી પ્રજા, જે સર્વદા આપના અપક્ષન્યાયથી આનંદ પામેછે, તેની દયા તો અંતરમાં લાવો. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે જેઓનું રક્ષણ કરવા આપને નીમેલા છે, તેઓનો લાગ કરવાથી વિશ્વનાથના અપરાધી નહીં ઠરે ?

ગોપીચંદ—

લાવણી.

છે નાથ કલા ન્યારી, ગણ્યો મેં યોગ શ્રેયકારી—ટેક.
પ્રભુ પાલેછે સર્વ પ્રાણીને, અરે હું તે કોણ માત્ર ?

સુલક્ષણા—વિભુ અંશ નૃપ ગાત્ર.

રસિકમાલતી—ધર્મછે ક્ષાત્ર.

ગોપીચંદ—યોગને પાત્ર—છે નાથ.

સુલક્ષણા—સકલ નરેશો યોગિ થાયજો, તરછોડી નિજનાર.

રસિકમાલતી—કદી ન પામે પાર.

કુમુદા—કંથ વિચાર.

ગોપીચંદ—પ્રભુમાં પ્યાર—

છે નાથ કલા ન્યારી, મને તું ભિક્ષા દે પ્યારી.

સુલક્ષણા—હારે શું આ પ્રમાણે અમને તજી જવાનો આપે નિશ્ચય કર્યો ?
રે ! જે એમજ હોય તો અમે પણ આપની સાથે સંસારનો લાગ કરી આવવાને તૈયાર છીએ.

ગોપીચંદ—સ્ત્રીઓને જે સાથે રાખીને યોગ પળાતો હોય, તો રાજ્ય તજવાની જરૂર શી ? આપવી હોય તો આપ ભિક્ષા. નહિતો એમજ જવાનો. કેમકે યોગિઓએ સ્ત્રીમુખનું અવલોકન કરવું એ પણ ઉચિત નથી. હું તો માત્ર ગુરૂઆચારથી આવ્યોછું.

સુલક્ષણા—આપ આવા કઠોર હૃદયના ક્યારે હતા ? ક્ષણ એક અમને ન જોતાં તો આપનું ચિત્ત ઉદાસ રહેતું. એવા આપના કોમળ અંતઃકરણને અવળા ઉપદેશથી વજ્રમય કરવાને કયો દુષ્ટ શક્તિવાન થયો ?
અરેરે ! અમે એનો એવો તે શું અપરાધ કર્યો હશે ! કે આ સમયે તેણે શત્રુતાનું કામ સાર્યું ! પ્રાણનાથ ! આ પ્રમાણે કરવું આપને ઘટતું નથી. અમારું સૌભાગ્ય આપનાથીજ છે. ચંદ્ર વિના જેમ રાત્રી શોભતી નથી તેમ પ્રીતમવિના પ્યારી શોભતી નથી. (જતાજાને) આ કુમુદાએ હજી હાથથી કંકણ પણ હોડ્યું નથી ! અરે ! તમે એની તો કંઈ દયા આણો ! પીયુ ! આપ આમ નિર્દય શું થઈ બેઠાછો ? શું આપ પતિપ્રિયાના વિયોગથી અજાણુ છો ?

ગોપીચંદ—સુલક્ષણા ! મિથ્યા આગ્રહ જવાદે. બીક્ષા આપ કે મારા ગુરૂને જઈ મલું.

કુમુદા—અરેરે મારા હૈયાના હાર ! શુન્ય-હૃદયના કેમ થયા ! તમારા વિના હું શીરીતે જીવીશ ! આ ચક્રારને ચંદ્રપ્રભાણે સ્નેહ લગાડી હવે તે તો-ડશે તો મારા પ્રાણુ શી રીતે રહેશે ! રે નાથ ! તું બ્રમરવિના આ મુખ-કમળ કરમાઈ જશે ! આ મારા પ્રાણુના પ્રાણુ નમેશે ન થા ! તારાવિના હું ક્યાં રહું ! કોની પ્રાર્થના કરું ! ! કોને શરણે જઈ ! ! અરે ! આપના પ્રેમરૂપી પ્રકાશવિના હું અંધ થઈશ ! સરવે દિશાઓ શુન્ય થશે ! ! જીવતર નિષ્કળ જશે ! ! હાય ! હાય ! પ્રેમયુક્ત મધુર વાણીથી મને કોણ બોલાવશે ? નાથ ! મારા અંતરમાં લાગેલી નિરાશાની આગ આ-હૃદય ચીરીને જોકે તને પ્રતીત આવે. (જરા શાન્ત થઈને.)

જેગીઓ આશાવરી.

ઉતાર યોગી વેપ, રે ! પ્રાણુશ નમેરા ;
કરગ્રહીને છોડાયના, વિચારિ જે પ્યારા—ઉતાર.
બાળવેશે આપછો, અરધાંગનાઓ તેમ ;
અરધાંગે તમે ક્યાં જશે ! થઈ અરધાંગથી ન્યારા—ઉતાર.
રે ! સમક્ષ તું છતાં, આવી બની ગતી ;
તો પછી વિરહાનજે, થશે હાલશું મારા—ઉતાર.
કીરતી કોટ તોડીને, વસાય કેમ વન !
રે ! નથી એ ધરતું તને, અમ નેણુના તારા—ઉતાર.
સામું શું જોયાકરે ! કંઈ દયા રાખો મન !
દયાવિના ક્યમ ચાલશે, રે ! ધર્મના ધારા—ઉતાર.

ગોપીચંદ—(સ્વગત) મારા વિવેકને વિસરાવે એવા આ દીનવચનો વધારે વખત ન સાંભલતાં અહીંથી ચાલી જવું એજ ઉત્તમ. (જવા માંડે છે.)

કુમુદા—(પાલવ પકડીને) પ્રેમામૃતતું પાન કરાવનાર પ્રીયપતી ! આપ આવા નિર્દય આરે હતા ? અરે હું તને નહીં જવા દઉં ! ક્યાં ગયો તારો પ્રેમ ? તારે માટે દુખી થતી દીન દાસીતરફ એક વેલાતો પ્રેમ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરી મધુર વચને બોલાવ ! (ગોપીચંદ પાલવ છોડવા ચલન કરે છે) રે પ્રાણુ ! આવો પરીતાપ પામતા પણુ આ પાપી પંડમાં કેમ પડી રહ્યો છે ! હવે તારે રહીને શું સુખ લેવું છે ! (ગોપીચંદને) હાય ! હાય ! તું તજી જાયતો પછી મારે માતાનું શું કામ ! પિતાનું શું પ્રયોજન ! સ્નેહીઓથી શું ફલ ! શું કામનું રાજ ! શું કામનો વૈભવ !

શા કામનો મ્હેલ ! આગલાગો આ મ્હેલને ! બળીને રાખથાઓ આ વસ્ત્ર !! અને ફાટીને ચુરો થાઓ આ -હૃદયનો !!! (અર્ચિત થઈને પરેછે. સુલકાણા મસ્તક ખોળામાં લેછે, અને રસિકમાલ પાલવથી પવન નાખેછે. ગોપીચંદ સ્તબ્ધ થઈ બેસી કરેછે.)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

અંક ૩ નો.

પ્રવેશ ૧ લો. સ્થલ—જંગલ.

ગોપીચંદ, વિદુષક, ગોરક્ષનાથ અને નાટ્યકારો.

(ગોપીચંદ તથા વિદુષક ઝાડના કુંડ તળે આવેછે.)

ગોપીચંદ—આહા ! કેવો મધ્યાન્હ કાળનો ઉચ્ચતાપ તપી રહ્યો છે ! નિશા-નંદ ! ચાલપેલા આશોપાલવના ઝાડતળે બેઠી આરામ લઈનેજ મા-રગે પડીશું. (જઈને બેસેછે.)

વિદુષક—એના જેવું એકે નહીં. અહીંઆ કોની નાછે ? ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું (ગોપીચંદની પાસે બેસીને પોતાને હાથે પોતાના પત્ર દાખતાં) મારા બહાલા પગ ! જેગી થવામાં કેવો સ્વાદ છે તેની તને ખબર પડી ! (આજસ મરડાને આખું શરીર તો બંધાઈને અક્રૂડ થઈ ગયું ! (ગોરક્ષનાથને સામેથી આવતા જોઈને) આહો ! કોણ ગોરક્ષનાથજી !

(ગોપીચંદ તથા વિદુષક ઊભા થાયછે.)

ગોરક્ષનાથ—અરે વળી તું આ જંગલમાં ક્યાંથી ? (ગોપીચંદ તરફ નજર કરીને) અને આ કોણ ?

વિદુષક—ગૌડ જંગલનો રાજા અને ગુરૂ જલંદરનો શિષ્ય.

ગોરક્ષનાથ—કોણ ગોપીચંદ ! આદેશ ગોપીચંદ. આદેશ ! તારી ધૈર્ય-તાની વાત નીમનાથને મ્હોડેથી સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું.

ગોપીચંદ—મહારાજ, એ સર્વે ધૈર્ય રેચ્છા. વાદ આપે આમ ક્યાં પધારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ?

ગોરક્ષનાથ—ત્રિયા રાજ્યમાં. કામકળાને ત્યાં ગુરૂ મચ્છેન્દ્રનાથને છોડવવા માટે.

ગોપીચંદ—વાહ ! યોગ તો સારો મળ્યો. મારે પણ તે તરફ જ જવાનો વિચાર હતો.

(કેટલાક નાટ્યકારો પ્રવેશ કરેછે. ગોપીચંદ, વિદુષક અને ગોરક્ષનાથ તે તરફ બેસેછે.)

યજ્ઞદત્ત—હવે કરવું કેમ ? કામકળાને લાંથી ત્રણ ત્રણ વખત તેડું આવી ગયું, અને આપણા નાયક હજી તેવીજ સ્થિતિમાં છે.

રામનંદ—ધારવા કરતા માંધણી વધારે દિવસ ચાલી.

જયાનંદ—જે કામકળાની અપ્રીતિ થઈ તો પછી જોઈ લો. વરસો વરસ જે રકમ મળે છે તે મળવાની નથી.

યજ્ઞદત્ત—ખરૂં છે. જે આજે આપણે ખેલ નહીં કરીએ તો એમ થશેજ.

વિદુષક—(ગાસ્ત્રનાથને) જોયું કે ? આ લોકો વાતચીત કરે છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે કામકળાને લાં તે નાટક કરવાના છે. તેથી કંઈ યુક્તિ કરી એની સાથે જોડાઈ જઈએ તો આપણને શેઠેરમાં ફરવાની સગવડ થશે. અને ધારેલો વિચાર પણ પાર પડશે.

ગોરક્ષનાથ—તારી કલ્પના તો સારી છે. (નાટ્યકારાને) કેમ તમારા નાયકને શું થયું છે ?

રામનંદ—આઠ દીવસ થયા છાતીમાં શુળ નીકળ્યા કરે છે, અને અમારે આજ કામકળાને લાં ખેલ ભજવી ખતાવવાનો છે.

ગોરક્ષનાથ—એટલુંજ ના. કંઈ ચીન્તા નહીં. અમે ત્રણે માણસો એ કામમાં બહુ કુશળ છીએ. એટલે આજ એ કામ તમારી સહાયતા લઈને અમે ચલાવી લેશું.

યજ્ઞદત્ત—જે એમજ હોય તો અમારાપર તમારો મોટો ઉપકાર થશે.

જયાનંદ—લારે તો કૃપા કરીને અમારી સાથે હમણાજ પધારો.

ગોરક્ષનાથ—બહુ સાઈ ચાલો (જતાં જતાં સ્વગત) ઠીક થયું. કેલાસમાં જે ભૂંગીએ ઈન્દ્રની વાત કરી હતી, તેનોજ નાટક ભજવી ખતાવશું. કેમકે, એ વાત ગુરુમહારાજે મને કહી હતી, એટલે તેની સ્મૃતી થવાથી તે કામકળાના છંદમાંથી સત્વર છુટા થશે. (અચ્છે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

સ્થળ—કામકળાના મેહેલના એક લાગમાં ઉભી કરેલી રંગભૂમિ.

અચ્છેદ્રનાથ, કામકળા, શીતકળા તથા પરીજનો.

(અચ્છેદ્રનાથ કામકળાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના બાલકને ખોલામાં રમાડે છે. કામકળા, શીતકળા તથા પરીજનો ઉભી કરેલી રંગભૂમિ તરફ નજર કરતાં બેસાં છે)

અચ્છેદ્રનાથ—(બાલકના હાથમાં જે રમકડું હતું, તે નીચે પડી જવાથી પાછું ઉપાડતાં)
કામકળા, હવે તો આ બાલક બહુ પજવે છે. અહીં આવવાને હજી તો

એ ધડી પણ નથી થઈ, તેટલીવારમાં વીસ વખત આ રમકડું નીચે ફેંચ્યું તે મારે ઉચકાને આપતું પડ્યું. માટે હવે તો તું જ લે.

શીતકલા—મહારાજ, ધન ભાગ્ય તે મનુષ્યના, કે જે વારંવાર બાલકોથી આ પ્રમાણે કંટાળો પામે.

કામકલા—પુત્ર સુખ તો દેવને પણ દુર્લભ છે મહારાજ.

મચ્છેંદ્રનાથ—પ્રથમ તો આ બાલકની ચેષ્ટા મને આનંદ ઉપજવનાર થઈ પડી હતી, પણ હવે તો એ વધારેને વધારે તોફાની થતો જાય છે. ધડીમાં મારા મુછોના બાલ તાણે છે, તો ધડીમાં દાઢીના બાલને વળગે છે; અને કામકલા, કોઈ સમયે એ ઉછાંછળો આંખમાં પણ આંગળીઓ નાંખવાને ચુકતો નથી. (હસે છે)

કામકલા—જીવોતી. તમે એનાવિષે બોલો છો તે કેવો મીઠમાંડીને સાંભળ્યા કરે છે. (રિમત હાસ્ય કરે છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—જો હવે કેવો શાન્ત થઈ ગયો ! આપ્રમાણે સલક્ષણો થઈને ખેસતો હોય તો છ માસ સુધી પણ હાથમાંથી મુકવાનું મન ન થાય !

શીતકલા—મહારાજ, એતો બાળારાજ છે. ધડીમાં કેમ ને ધડીમાં કેમ. (નેપથ્યમાં રાંખનાદ થાય છે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—નાટકકારો સજ થયા જણાય છે. પ્યારી ! લે આ બાળક હવે નીદ્રાવશ થયો છે.

કામકલા—જા દાસી. તેને પારણામાં પોઢાડી આવ.

દાસી—જેવી આજ્ઞા. (લઈને જાય છે.)

ગર્ભાંક—નાન્દી.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પાતાજે ગગને અને ભુતળમાં, જેછે ખરે મહારથી;
'નેતી' શબ્દવડે વહે શ્રુતિસદા, પામે ન છેડો કથી;
જે જ્ઞાની અવિનાશી શાન્ત સુખદા, વ્યાપી રહ્યો સર્વમાં;
એવા વિશ્વવિલાસીને નમન હું, નિત્યે કહું પ્રેમમાં.

સુત્રધાર—(નાન્દી થયા પછી બહાર આવીને)

ગીતી.

હામ ધરી મેં મનમાં, નવીન નાટક કરવાને આજે;
દોષક્ષમા સહુ કરજો, હંસપ્રમાણે ગુણ ગ્રહવા કાજે.

(બસ રહીને) કેમ પ્રિયે ?

નટી—(નેપથ્યમાંથી) પ્રાણુનાથ શી આસા છે ?

સુત્રધાર—સર્વે પાત્રો જો સજ થયા હયા તો ખેલનો હવે આરંભ કરો.
(જાય છે.)

(રાખનાદ થાય છે. પડદો ઉપડે છે. અમરપુરીમાં ઈન્દ્રની દરબાર દેખાય છે. જેમાં ઈન્દ્ર, ચમ, વરુણ, અને અગ્નિ વગેરે સર્વ દેવતાઓ બેઠેલા છે.)

ઈન્દ્ર—અહો અગ્નિદેવ ! યજ્ઞમાં ભંગ પાડનાર કેશી દાનવનો પરાજય કરવા રાજ્ય ચીત્રકેતુ તૈયાર થયો હતો તેનું કેમ થયું ?

અગ્નિદેવ—મહારાજ એ કામની સમાધાનીના સમાચાર તો આજેજ મળ્યા.

વરુણ—આપના કહેવા પ્રમાણેજ મેં માતલી સારથીને રથ સુધાં ચીત્રકેતુને સહાયતા કરવા મોકલ્યો હતો.

યમ—ધન્ય છે ચીત્રકેતુની યુધક્ષાને. કહે છે, કે એ દુષ્ટનો એક પાણુથીજ નાશ કર્યો !

ઈન્દ્ર—બહુ સાઈ થયું. ચીત્રકેતુ પરાક્રમી ખરો.

અગ્નિદેવ—અને વળી તેમાં આપનો રથ હતો, એટલે પછી વિજય પામેજ તો.

કામકળા—જોયું મહારાજ ! આ સ્વર્ગનું સુખ. ઈન્દ્ર સ્વર્ગનો રાજા છતાં કેટલી ચીન્ટા ભોગવે છે !

વરુણ—હીક પ્રસંગ બન્યો—આ આનંદની લહરીમાં આપની આસા પ્રમાણે ભરતમુનિએ તિલોત્તમાને એક નવીન નૃત્ય શીખવ્યું છે, તે પૂર્ણ થવાથી આજ સભામાં આવનાર છે.

મચ્છેન્દ્રનાથ—તિલોત્તમા ! નવિન નૃત્ય ! (વિચારમાં પડી જાય છે.)

અગ્નિદેવ—તેની સાથે ઉર્વશી મેનકા અને રંભા પણ આવશે.

ઈન્દ્ર—અત્યુત્તમ.

સુદર્શન—(ઉતાવળમાં હાંકતો હાંકતો આવીને) મહારાજ ! મહારાજ ! ઓઠ્યાં ઓઠ્યાં તમારા આયુધ.

ઈન્દ્ર—(આશ્ચર્યપાત્રી) આયુધ ?

સુદર્શન—હાજતો.

ઈન્દ્ર—વળી આયુધ કેવાં ?

સુદર્શન—જેવાં છે તેવાંને તેવાં.

ઈન્દ્ર—વયસ્ય ! એ બધું તું લવે છે શું ?

સુદર્શન—મહારાજ હું લવતો નથી. આપના સમજવામાં ફેર છે.

ઈન્દ્ર—પણ તું કહેવા શું માગે છે ? તેની કંઈ સમજ પડે ?

સુદર્શન—ભક્તિથી બ્રહ્મ કરી તારણથી રાજનાર, અને દુનીઆનો દાટ

વાળી મોહથી મારનાર; એવી જે આપની અપ્સરાઓ, તે ઓ—ભરત-
મુનિની સાથે ચાલી આવે.

ઈન્દ્ર—(હસાને) કેવી કેવી ગોળ મટોળ વાતો ચલાવેછે.

યમ—મુરખા, પેહેલેથીજ કહીએ નહીં કે અપ્સરાઓ આવેછે.

સુદર્શન—મહારાજ, વિદ્વાન શું સાદી ભાષામાં બોલે ? ત્યારે અલંકાર
શાસ્ત્રનો ઉપયોગ શું ? (ભરતમુનિ, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, મેનકા અને રંભા પ્રવેશ
કરેછે. તેના સાથે બે ગંધર્વો વાદ્યસુધાં આવેછે.)

ભરતમુનિ—મહારાજની જય થાઓ. (નમેછે. અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો પણ નમેછે)
આપની ઇચ્છા પ્રમાણે મેં નવિન નૃત્ય તિલોત્તમાને શીખવ્યુંછે, અને
ઉર્વશી, મેનકા તથા રંભાને તેના મધુર કંઠથી આપનું મન રંજન કરવા
સાથે લાવ્યોછું. હવે શી આજ્ઞાછે તે કૃપા કરીને કહેશો.

ઈન્દ્ર—તિલોત્તમાને શીખવેલું નૃત્ય હું પ્રથમ જોવાને આતુર છું.

ભરતમુનિ—તિલોત્તમા, તારા નવિન નૃત્યથી મહારાજને સંતોષ પમાડ.

મચ્છેન્દ્રનાથ—પ્રીય કામકળા, હું કોણ ?

કામકલા—આપ મારા પ્રાણના આધાર ! એમ શું બોલોછો આજે !

(તિલોત્તમા નૃત્ય કરેછે તે કુદ્ ગયા પછી.)

ઈન્દ્ર—વાહ ! તિલોત્તમા ! તેં તારી યોગ્યતા કરતાં પણ અધિક કર્યું.

સુદર્શન—(પોતાનો પીઠ ઢોકતો ઢોકતો આગલ આવીને) શાઆરા, શાઆરા.

સુદર્શન શાઆરા.

મચ્છેન્દ્રનાથ—સુદર્શન ગંધર્વ ! ભૃંગીનો મિત્ર ! (ચીન્તાતુર થાયછે.)

કામકલા—નહીં, નહીં, મહારાજ ! એ સુદર્શન ગંધર્વ નથી, એતો નાટક
કરનારે ગંધર્વનો વેપ લીધોછે.

અગ્નિદેવ—ભરતમુનિ ! ધન્યછે તમારી નૃત્ય શીખવવાની યુક્તિને.

ભરતમુનિ—ઉર્વશી ! ચલાવ તારું સંગીત.

ઉર્વશી—(ગાયછે)

રાગ—સૌરઠ.

દર્શન દે હવે પ્રાણાધાર—

પ્રીતમ તું કરને વિચાર.—ટેક.

સાક્ષી— અદ્યદિવસની લઈ રજા; પીયુ સંચર્યા બહાર;

પણુ બાણુત બહુ દિનથશે, જવા ન દેત ભર્તાર—દર્શન.

ચંદ્ર એકછે ગગનમાં, ચક્રોર અપરમખર;

સમજીયું પણુ રનેહ મમ, ઉરથી ન ધટે લગાર—દર્શન.

અગ્નિદેવ—વાહવાહ. ઉર્વશી ! તું પણ એક ઈન્દ્રસભાનું રત્ન છે.

સુદર્શન—સારેજ પુરવા એના પ્રકાશથી મોહ પામ્યો.

મેનકા—(ગાય છે)

રાગ—મહહાર.

પીયુ વિના રેન વિષમ થઈ મારી,

થઈ વરષા રતુની તૈયારી—ટેક.

બીજલી ચમક ચમક ચમકી રહી, કોયલ બોલતી કારી;

પાપી બપઈએ પીયુપીયુ કરીને, વિરહની આગ વધારી—પીયુ.

ગગને ધનનન મેઘ ગરજતાં, થડકતી છાતી મારી;

નયણુ ન મલતાં ઝળકી ઉઠું, પીયુપીયુ મુખ ઉચારી—પીયુ.

સુદર્શન—એમ વારંવાર મારી સામુંના જો. હું વિશ્વામિત્ર નથી, કે એવા તારા રાગડાથી મોહી પડું. (મેનકા હસે છે.)

રંભા—(ગાય છે)

રાગ—દેશ.

કોઈ જઈ કહો વિનતિ મારી,

તમે પ્રીત કરી ક્યમ વિસારી—ટેક.

મમ નયનમાં નીંદ ન આવે, દિનરાત મન તળપાવે;

કોઈ જઈ પતિને સમજાવે—તુજવિન હું વ્યાકુળ પ્યારી—કોઈ.

તજ રોષ રે ! કાન્તપધારો, અપરાધ થયો શું મારો;

કાં ચતુર ન ચિત્ત વિચારો—કરી પ્રીત, ન ચોરી તમારી—કોઈ.

સુદર્શન—વાહવાહ રંભા ! તારું સંગીત તો સર્વોત્તમ જણાય છે. પણ શુકદેવજીને સંમળાવ્યું હતું કે નહીં ? (જરા રહીને) કેમ તિલોત્તમા તું શું નહીંગા !

તિલોત્તમા—(ગાય છે.)

૫૬.

(સખી મેતા બિરહ દરદી મારી—એરાગતું.)

સખી સ્નેહ રીત જગતમાં ન્યારી—ટેક.

સ્વકિયાની પ્રીત સુખદા સમજવી, પતિશ્રમને હરનારી;

‘દંપતી’ શબ્દનો અનુભવ લેવા, એજ ધરમ સુખકારી—સખી—

(ઈન્દ્રાસન કોલે છે)

ઈન્દ્ર—(એકદમ ચમકીને) તિલોત્તમા ! બંધકર તારું ગાયન.

(સર્વે દેવતાઓ ચમકીને ઉઠા થાય છે, અને આસપાસ એક બીજાની સાથે બેસી જાય છે.)

સુદર્શન—માર્યારે મારાબાપ ! ભૂંગી ભાગજો. (આમ તેમ દોડેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—કોણુ ભૂંગી ! (આતુરતાથી નેપથ્ય ભણી જુએછે.)

ઈન્દ્ર—અરે ! આ પ્રમાણે ઈન્દ્રાસન ડોલવાનું કારણુ શું ?

અનુચર—નિમિષારણ્યમાં એક મહર્ષિએ તપ આદર્યુંછે.

ઈન્દ્ર—મેનકા ! કામ વસંતાદિને લઈ, જા નિમિષારણ્યમાં.

(એકદમ પડદો પરેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—ઓ ! માયા !! (યુક્તિ પાત્રેછે.)

કામકલા—(એકદમ પાસે જઈને પવન દોળતા શીતકળાને) જા તું ગુલાબજળ લઈ આવ.

શીતકલા—(ગુલાબજળ લઈ આવીને છાંટતા) પ્રીય સહી ! આશું આશ્ચર્ય ! સારા પ્રસંગમાં આ ખેદકારક બનાવ !

કામકલા—કંઈ સમજ પડતી નથી.

ગોરક્ષનાથ—(સુત્રધારના વેષમાં આવીને) કેમ બાઈસાહેબ ખેલ તો પસંદ પડ્યોને.

કામકલા—ખેલ તો અવધી ! પણ હવે તમારે જે ભાગવાનું હોય તે જલદી માગી લ્યો.

ગોરક્ષનાથ—હું માગીશ તે આપશો ?

કામકલા—હા.

ગોરક્ષનાથ—આપો વચન.

કામકલા—શું મારો વિશ્વાસ નથી. લે આ વચન. (વચન આપેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—(જરા સાવધ થઈને) હું કોણુ ?

ગોરક્ષનાથ—(સુત્રધારનો વેષ ઉતારીને) ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથ. અને હું આપનો શિષ્ય ગોરક્ષ. (ચરણમાં પડેછે.)

મચ્છેંદ્રનાથ—(પૂર્વની સ્મૃતી આવવાથી ચમકી ઉભો થઈ હાથ પકડીને ગોરક્ષને ઉઠાડતાં) જુઠ ખેટા ગોરક્ષ. મારો ગર્વ ઉતર્યો ! શંકર સાચા ! માયા અજીત ! અને ગુરૂથી શિષ્ય વધ્યો.

(કામકળા અને શીતકળા સ્તબ્ધ બની જોયા કરેછે.)

ગોરક્ષનાથ—(ગુરૂનો હાથ ઝાલીને જતાં જતાં) કામકળા, તારા વચનપ્રમાણે આ મારી શીખ. હું લઈ જાઉંછું (ઝોધથી) ફરીને આવા મહંત પુરુષોને ફસાવીને પાપને પાત્ર થઈશમાં. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—જંગલ.

મચ્છેંદ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, ગોપીચંદ, કુંદનસેન અને વિદુષક.

મચ્છેંદ્રનાથ—એટા ગોરક્ષ, આ કુંદનસેન તો બલાતકારે ફર્યોછે, એવું એની વાત ઉપરથી સીધ થાયછે.

ગોરક્ષનાથ—મહારાજ એમજ થયુંછે, પણ આપણને એ મળી ગયો એટલું સારું થયું.

કુંદનસેન—(મચ્છેંદ્રનાથને) ગુરૂમહારાજ, હું આપનો ઉપકાર માનુંછું. અરેરે ! જો આપે મને ન છોડાવ્યો હોત, તો કોણ જાણે મારું શું થાત ?

ગોપીચંદ—(કુંદનસેનને) હું અત્યંત સંતોષ પામ્યોછું, કે આપણુ સાળા બનેલીનો આપ્રમાણે અચીતો મેલાપ થયો.

કુંદનસેન—અરે. નહીંતર તમે વળી આમ યોગી વેષે સંતમંડળમાં ક્યાંથી હો. અને હું આ કામરૂ દેશમાં આવી રીતે દીનદેશમાં કેમ આવી પડું ! પણ જગતમાં ભાવી બળવાનછે. પળમાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ થાયછે, અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ થાયછે. આહા ! કેવો વિશ્વનિયંતાનો અકળિત મહિમાછે ! મેરું તરણુ અને તરણાનો મેરૂ.

ગોપીચંદ—હાહામાં રાજ્યની લગામતો મારી બેન ચંપાવતીના હસ્તકમાં હશે ?

કુંદનસેન—(દલગીર થઈને) હા એમજ હશે !

ગોપીચંદ—ત્યારે હવે તો રાજ્યપાટની વેળાસર સંભાળ લેવાની જરૂરછે.

કુંદનસેન—એમાં તો સંદેહ નહીં, પરંતુ ગુરૂ મચ્છેંદ્રનાથે, ગોરક્ષનાથ તથા આપસહીત મારી નગરી સુધી પધારીને મને કૃતાર્થ કરવો જોઈએ એ મારી પણ આ સાથે વિનંતીછે.

મચ્છેંદ્રનાથ—તારી માગણીને હું માન્ય કરુંછું, પણ તે નગરી અહીંઆથી કેટલી દુર છે ?

કુંદનસેન—મહારાજ ધણી દુર નથી. (આંગળીથી બતાવીને) આ નહીં, ને પેલી પર્વતની હાર કેવી દેખાયછે, તે ઉતરીશું એટલે મારી નગરીનો દેખાવ આપની નજરમાં આવશે.

મચ્છેંદ્રનાથ—ત્યારે તો પાસેજછે.

ગોપીચંદ—આલો ત્યારે સર્વે, હું પણ મારી બેનને મળ્યો નથી, એટલે મને પણ તેના મેળાપનો લાભ થશે.

વિદૂષક—(પાછળ ચાલતો ચાલતો) બસ, આપણું હવે કામ થયું. દહાડાના દહાડાસુધી કડાકા થયાછે, માટે આજ લાડુ જેટલા ભાવશે તેટલા આવશે તો મળશે ! (માઠો માઠો ફક્કો ભરતો જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—કુંદનપુરીની સીમા.

મચ્છેંદ્રનાથ, ગોરક્ષ, ગોપીચંદ, કુંદનસેન અને વિદૂષક.

મચ્છેંદ્રનાથ—(કુંદનસેનને) તારા કહેવાપ્રમાણે અમે તારી નગરી સુધી આવ્યા. (ખતાવીને) હવે અહીંઆથી અમે હિમાલય ભણી જવાનો વિચાર રાખ્યોછે. માટે અમને અહીં રાખવાને વધુ આગ્રહ ના કર.

કુંદનસેન—મહારાજ, જો આપે થોડા દીવસ અહીંઆ નિવાસ કરી મારી નગરીને શોભા આપી હોત, તો હું અને મારા કુટુંબીઓ બહુ સંતોષ પામત. પણ મારાં એવાં ભાગ્ય નહીં એટલે એ ફળ હું શી રીતે પામી શકું ?

મચ્છેંદ્રનાથ—એ તારા સ્નેહથીજ તારી નગરીમાં હું રહ્યા જેટલો સંતોષ માનું છું. ફરીને કોઈવેળા અહીંઆથી જતાં તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ.

કુંદનસેન—ત્યારે આપની ઈચ્છાને હું અટકાવી શકતો નથી. (ચરણમાં પડે છે)

મચ્છેંદ્રનાથ—કલ્યાણ.

ગોપીચંદ—(હાથ જોડીને) મહારાજ આપથી છુટા પડતાં બહુ ખેદ પામું છું, તથાપિ મારા બનેલીનું વચન રાખવા આપની આજ્ઞા પ્રમાણે એ દિવસ અહીંઆ રહું છું.

મચ્છેંદ્રનાથ—નિશ્ચિંત રહે એટા ! ગોરક્ષ, ચાલો હવે આપણે રસ્તે પડીએ.

ગોપીચંદ—ગોરક્ષનાથ આદેશ.

ગોરક્ષનાથ—આદેશ. (જાય છે.)

વિદૂષક—ગોરક્ષનાથજી ! ગુરૂને સંભાળજો ! વળી ક્યાંય કામકળા જેવીમાં અનુરક્ત થાય નહીં.

ગોપીચંદ—એમ બોલ નહીં મૂર્ખ. આટલા દીવસ સુધી સાધુના સંગમાં રહ્યો તોપણ સદ્ગુણી ન થયો ?

વિદૂષક—શું સદ્ગુણી થવા માટેજ લોકો સાધુ થાય છે કે ?

કુંદનસેન—ત્યારે સંસાર ત્યાગીને સાધુ થવાનું કારણ શું ?

વિદૂષક—મૂળ કારણ તો તારણ હતું, પણ પછી ચાલી દેખાદેખી !

અને મારા જેવાતો ॥ **અસામર્થ્યે ભવેત્ સાધુ ॥**

કુંદનસેન—બધા કંઈ સરખા હોતા નથી. વાર ગોપીચંદ ! ચાલો હવે નગર ભણી જઈએ.

ગોપીચંદ—બહુ સાઈ ચાલો.

વિદૂષક—(જતાં જતાં) આપણા નશીબ તો ખુલ્યાં ! સુકાઈને પાતાળમાં ગયલું પેટ, હવે ભરાશે તો ખરું ! (જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—મેહેલ.

ચંપાવતી, ગોપીચંદ અને વિદૂષક.

ચંપાવતી—મારું કેવું હિણુભાગ્ય ! જે બંધુ, સર્વ માંડલિક રાજાઓમાં શીરછત્ર ગણાતો, જે બંધુ, અમુલ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી ભુષીત થઈ રાજ્યચિન્હ ધારણ કરીને જેમ ગ્રહમંડળમાં ચંદ્ર શોભેછે તેમ રાજ્યાસને શોભતો, જે બંધુ, પોતાની ઉજ્જવળ કિરતીથી દશદિશાએ ગવાતો, જે બંધુ, પદ્મિનીરૂપ આરસો રાણીઓ અને ચાતુર્યવાળી સોળસો સાહેલિયોમાં અપાર આનંદ ભોગવતો, અરેરે ! તેજ બંધુને માત્ર એકજ સંગીસાથે આજે હું યોગીના વેષમાં જોઉં છું. (ગોપીચંદને) બંધુ ! આ તને શું સુખ્યું ?

ગોપીચંદ—ખરું સુખ્યું બહેન. જેમ મધપાનમાં મદોન્મત્ત રહેનારા મુર્ખજનોને અમૃતપાનની મધુરતા જણાતી નથી, તેમ માયારૂપી મધમાં મોહિત થયેલા મનુષ્યો ભક્તિરૂપી અમૃતની ઉત્તમતા અનુભવતા નથી.

ચંપાવતી—તે સત્ય કહ્યું બંધુ ! પરંતુ સર્વ કાર્ય સમયેજ સારાં લાગેછે. એવી જો ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય કે તારા જેવા બાળવયમાં રાજ્યસત્તા, સ્ત્રી, પરીજનો ઇલાદીને તજી સહુ યોગીજ થઈ જાય, તો પછી આ સૃષ્ટિ રચાવાનું કારણ શું હતું ?

ગોપીચંદ—આયુષ્ય અને વ્યાધિનો ભય શું બાળવયને નથી ? શરીરની શી આશા ? કેમકે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આવેછે જાંવ કાળ ગ્રાસ કરવા, જાણે નહીં બાળતે;

રોગો શત્રુસમા પ્રહાર કરિને, જુરા કરે હાલતે;

આસે આયુ ઘટે ઘટે જ્યમ અરે, વારી કુટેલા ઘટે;

એવું સ્પષ્ટ જણાય તોય પ્રભુને, સંસારી કાં ના રે !

ચંપાવતી—ગોપીચંદ ! જો તને આ પ્રમાણે અમુલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તો રાજ્ય સંભાળતાં ઈશ્વર ભજન ક્યાં નથી થતું ? અને પછીથી આપણા પૂર્વજોની પેઠે આ લોક સાધી ઉત્તરાવસ્થામાં વનવાસ લેવો ઉચિત છે.

ગોપીચંદ—ઉત્તરાવસ્થામાં ! એ બનેજ કેમ ? કારણ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કાયા કંપિ જશે ગતિ અટકશે, દંતો પડી સૌ જશે;

આંખે ઝાંખ થશે ન કાન સુણશે, લાળો મુખે આવશે;

બુદ્ધિમંદ થશે જીવહા અટકશે, કાઠીઝાહી ચાલશે;

એવું વૃદ્ધત્વ આવતાં શ્રીપતિની, ભક્તિ શી રીતે થશે.

ચંપાવતી—હું માન્ય કરું છું. તારો વિચાર યથાર્થ છે. પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રને વેત્તાઓ કહી ગયા છે, કે આ લોક સાધવા પછીજ પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તું એમ સમજે છે, કે જ્યારથી જ્ઞાન થયું ત્યારથી સંસાર ત્યાગી ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થવું ? પણ ભક્તિના અંગે રહેલા નીચમો જ્યાં સુધી તું પાળે નહીં, ત્યાંસુધી તારી ભક્તિજ નિષ્કૂળ છે, તો પછી પરલોક મળવાની આશા શી ?

ગોપીચંદ—તેમ હશે, પણ મેં કંઈ ભક્તિના નીચમો ભંગ કર્યો નથી.

ચંપાવતી—ભંગ કર્યો નથી ? દયા એ ભક્તિને અંગે રહેલો એક નિયમ છે કે નહીં ?

ગોપીચંદ—હા. છેજ.

ચંપાવતી—જો એમજ છે, તો તેનો ત્યાગ કરીને ભક્તિ કરવાથી શું ઈશ્વર સંતોષ પામશે ?

ગોપીચંદ—નહીંજ.

ચંપાવતી—ત્યારે સાંભળ. પરંપરાથી ધર્મ અને ન્યાયથી રક્ષાયલું તારું રાજ્ય, તેને અવિચારથી તજી, પ્રભુને દુખી કરીને શોકસાગરમાં ડુબાવી ! એજ તારી દયા કે ? સર્વે માંડલિક રાજાઓ જે તારી સત્તાના બળથી સર્વદા સંપત્તિ રહેતા, તે હાલ પરસ્પર કલહ કરી આખા દેશને ઉગડ કરે છે ! એ પણ દયાનુંજ કામતો ! વધારે શું કહું, તારા જીવનથી જીવનારી એવી જે બાળવયની આરસો સુંદરીઓ, તે તારા વિયોગથી અહરનિશ રંગમેહેલમાં રૂદન કર્યા કરે ! એપણુ એક દયાનીજ લાગણી ! વળી

માતા મૈતાવતી નિરંતર શોકાગ્નિમાં સળગતી વનમાં વિલાપ કરેછે, તે તારા લોચન વડે જઈને જોતો ખરો. ભક્તિના ભાવથી લુબ્ધા ભાઈ ! તને આવી દયા શી ખવનાર કોણ હતો ? તારા જેવા ભોળાને ભ્રમિત કરી ભગવા પ્હેરાવનાર ભલુતીઆમાં દયાનો અંશ હતો કે નહીં ?

વિદૂષક—અને એક ભુદ્યાં. એમની પાછળ ફરતા મને બ્રહ્મપુત્રને આઠ આઠ દીવસ સુધી કંદમુળ ખાઈને અપવાસ કરવા પડેછે, એ શું ઓછું પાપ ! ક્યાંય સ્થીર થઈને શહેરમાં રહેતા હોય, તો ભાવતાં ભોજન તો મળે !

ગોપીચંદ—જ્ઞેન ચંપાવતી ! જરા વિચાર કરીને બોલ. સ્વાર્થમાં રાગી મનુષ્ય સ્વહિતભાટે કદપાંત કરે, તેથી શું હું દયાહીન થયો ? નહીં, નહીં. કામાધિન એવી કાન્તાઓ પોતાનો પ્રેમ પુરણ કરવા પતિ પતિ કરે, તેથી શું પરેશની પ્રીતિનો પરિત્યાગ કરવો ? સર્વેશ્વર સર્વદા સર્વનું રક્ષણ કરેછે, તેમ છતાં ક્ષણિક દેહમાં પ્રેમી થયેલી પ્રજ્ઞના મિથ્યા મોહભાટે શું પરમાત્માની પ્રાર્થના ન કરવી ? મારા કરતાં મહત્ શક્તિવાળા મહાત્માનો ભય ન રાખતાં કેવળ લક્ષ્મીમાં લક્ષ રાખનાર માંડલિક રાજાઓ પરસ્પર કલહ કરી દેશ ઉગ્ગડ કરે, તેથી શું હું કંઈનિધાન કેશવની કંઈનિધી કીરતી ન ગાઉં ? દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીજો જ્ઞેન ! કે આ તારા વિચારો મનુષ્ય જાતીની નિર્મલતા દર્શાવનારાછે. વાંચ એમજ ધાર, કે હું યોગી થયો નહોત, અને અસહ્ય દેહવિકારથી કદાચ નષ્ટાત્મ થયો હોત; તો પછી કોણ નિર્દય કરત ? આ સૃષ્ટિનો સ્વભાવિક નિયમ એવો છે, કે સખળને અખળ, સધનને નિર્ધન, આળને વૃદ્ધ અથવા કાઠીથી તે કુંજર પર્યંત કોઈનું પણ ખાલી પડેલું સ્થાન, સરીતાતીરે કરેલા વેહેળાઓમાંથી ગમે એટલું પાણી ઉઘેચવા છતાં જેમ તે પાછાં ભરાઈ જાયછે, તેમ પુરાઈ જાયછે. તો માત્ર મારા એકનાજ નીકળવાથી રાજ્ય શાન્તિરહિત કેમ થયું ?

ચંપાવતી—હિતકરતાનું જીવિત જ્યાંસુધી જગમાં હોય, ત્યાંસુધી આશ્રિતની આશા પણ તેનામાં પૂર્ણ રીતે વળગેલીજ રહેછે. હવે જો તું તે આશાને પૂર્ણ કરવાને શક્તિવાન છતાં મનને વૈરાગ્યમાં મગ્ન રાખી પુરી ન કરે તો શું તે પાપ નહીં ગણાવું જોઈએ ?

ગોપીચંદ—રાજ્યસત્તા જેવી મ્હાનસત્તા, અને રાજ્ય સુખજેવું મ્હાન સુખ મ્હણ કરવાથી વૈરાગ્યમાં સરલપણે રહી શકાતું નથી.

ચંપાવતી—ત્યારે ખરો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ન કહેવાય. તનને યોગીનો વેપ આપી વનમાં વસીને દિવસો નિરગમન સહુ કોઈ કરે, પરંતુ

જનક રાજની પેઠે સંસારમાં નિમેલા ધર્મોને માન આપતાં જે પર લોકતું સુખ મેળવવાને શક્તિવાન થાય એનુંજ નામ વૈરાગ્ય. કેમકે, તનને યોગીનો વેષ આપવા કરતાં મનનેજ યોગીનો વેષ આપવો સહ-સ્રંધા ઉત્તમ છે.

ગોપીચંદ—(વિચાર કરીને) લાગેલું પુનરપી સ્વીકારવું એ અયોગ્ય છે, તથાપિ તારે કહેવું મને કેટલાક પ્રસંગમાં ખરૂં લાગે છે. આશરે પડેલા અગ્નિની જતોના શાન્તવનાર્યે જે ગુરૂ જલંદર અનુમોદન આપશે તો હું અદ્યકાળ રાજ્યપદ ધારણુ કરીશ.

ચંપાવતી—(હર્ષિત થઈને) ધન્યબંધુ ! નિષ્પક્ષપાતે સારાસાર વિચારવાની અદ્ભુત શક્તિ પણ ઈશ્વરે તારામાંજ મુકેલી જણાય છે. ચાલ ત્યારે.

વિદૂષક—(જતાં જતાં) હવે આપણા કરમનાં કમાડ ઉઘડવાં, જે ગોપીચંદ મહોટા રાજ થાય, તો આપણે પણ છોટા જેવા રાજ થઈ, રોજ તોજ તોજ ખાજ ખાવાની મજા મારવા આ ભગવા તથા ભણતને રજા આપી જન્માંતર સુધી ધારણુ ન કરવાની તેમને સજાકરી એની કળની ધજા ઉડાડયાજ કરશું.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—મૈનાવતીની પર્ણકુટી.

ગોપીચંદ, જલંદરનાથ, મૈનાવતી, મુલક્ષણા, રસિકમા-
લતી, અને કુમુદા.

ગોપીચંદ—(પર્ણકુટી પાસેના એક લાગમાં પ્રવેશ કરીને) અરે ! મારા રાજ્યની આસપાસનો પ્રદેશ તો છેક વેરાન થઈ ગયો છે ! દુરથી પુરજનોની સ્થિતિ જોઈને મને અતિશય પરિતાપ ઉત્પન્ન થાય છે. અરે ! મારી માતૃશ્રી આ સમયે ક્યાં હશે ! આશ્રમમાં જોયું તો ગુરૂ જલંદર પણ નમજે ! ત્યારે હવે મને તેના દર્શન ક્યાં થશે ! (નજર કરીને) સામે આ કોણ આવતું હશે ! ગુરૂ જલંદર તો નહીં ! (પાસે આવવાથી) હા તેજ (આગ્રતાથી આનંદ પામતા થઈ હાથ જોડીને) ગુરૂમહારાજ ! (નમ્રે)

જાલંદર—(સંનદાચ્છથી) કોણ ? ગોપીચંદ ! (મસ્તકપર હાથ ફેરવીને) ખેટા ! તું ભલે આવ્યો !

ગોપીચંદ—મહારાજ ! આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો. આશ્રમમાં આ-

પના દર્શનની ઇચ્છાએ ગયો હતો, પરંતુ ત્યાં તો આપ હતાજ નહીં, એટલે અનુમાનથી અહીંઆ આવી ચડ્યો.

જાલંદર—ઠીક થયું એટા ! હું પણ અત્યાર સુધી તારી માતૃશ્રી પાસેજ હતો. વેળા બહુ વિષમ થઈ પડી છે તારા વિયોગથી હમણાંતો કેવળ જીદાજ રૂપમાં વરતે છે. અહરનિશ ગોપીચંદ ! ગોપીચંદ ! એ પ્રમાણે રટણ કર્યો કરે છે. મેં બહુએ ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ સંસારના સ્વભાવિક નિયમને સ્વાધિન થઈ છે; અને માત્ર તારી મુખ્યચર્ચા જોવાનીજ આકાંક્ષા રાખે છે. (ગોપીચંદને ઉદાસ થયેલો જોઈને) એટા ! ઉદાસ ના થતો ! તું જાણે છે, કે મેં હજી સુધી સ્નાનસંધ્યા પણ કરી નથી, માટે ગંગાતટે જાઉં છું. તું પણ હવેજ. (ખતાવાને) પેલી પર્યુકુટીમાં.

ગોપીચંદ—શું આજ પર્યુકુટી કે ? સારે તો મહારાજ પાસેજ છે ને શું ?

જાલંદર—હા એટા ! તારા ગયા પછી મૈનાવતીનો નિવાસ અહીંજ છે.

ગોપીચંદ—(સજ્જ નરે) એટલું સાચું થયું, કે મારી માતાપણ પાસેજ રહે છે.

જાલંદર—નિશ્ચિંત રહે ગોપીચંદ ! તારી ત્રણ પટરાણીઓ મૈનાવતીની આગતા સ્વાગતા સારી કરે છે.

ગોપીચંદ—એમ કે ? સારે તો અત્યુત્તમ.

જાલંદર—કેમ હવે હું જાઉં કે ? .

ગોપીચંદ—પધારો કરૂણાનીધિ ! પણ પાછા તરત આવજો.

જાલંદર—ચિન્તા નહીં. (જાય છે.)

ગોપીચંદ—આહા ! પ્રભુનો કેવો અકથ મહિમા ! તેની અપાર લીલાનો પાર પામવાને આ ભુતળમાં કોઈએ જન્મ ધર્યો હશે ? એક રીતે વિચારી જોતાં મને હર્ષ થાય છે, કે બ્રહ્મે વરસે પરમધાર્મિક એવા ગુરૂ જાલંદરનાં દર્શન થયાં ! અને એક રીતે વિચારી જોતાં મને શોક થાય છે, કે જેના ઉપદેશથી હું યોગી થયો તેજ માતૃશ્રી આ સમયે સત્સજ્જાનનો સાગ કરી પુત્રસ્નેહના પાશમાં આવી પડી છે. ખરું છે, કે જે કાળેજે બનવાનું હોય છે તે બન્યાવગર રહેતું નથી. (જરા રહાને) હવે વધારે વિચાર કરવામાં કશો સાર નથી. માતાની સ્થિતિ કેવી છે, અને મારી સ્ત્રીઓ તેના પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ શી રીતે પાળે છે; તે ચાલ હું અપ્રસિદ્ધ રહીને જોઉં. (પર્યુકુટી પાસે જાય છે. મૈનાવતી પીડાતી થકી કુશાચ્યામાં પડેલી છે. કુશાચરણ સેવા કરે છે. અને રસિકમાલતી શોકાવેશો અસ્તક લાણી બેઠેલી છે. સુલક્ષણા પવન ઢોળતી ઉભી છે તે જોઈને સ્વમત) આહા : અદ્યપકાળમાં આ કેવો ફેરફાર !!! (ઉદાસ થિતે અવલોકન કરતો અપ્તપણે ઉભા રહીને સાંભળે છે.)

રસિકમાલતી—માતાજી ! મધ્યાન્હકાળ નમવા આવ્યોછે, કાંઈ ફળાહાર કરશો ?

મૈનાવતી—કુળદીપક કુમુદા ! તમને સર્વને શોકસાગરમાં નાંખનાર પાપિણીને તમે જેમ જેમ અપૂર્વ પ્રેમથી પોષોછો, તેમ તેમ માઈ દુઃખી થયતું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપથી વધારે ને વધારે દુઃખ પામેછે.

સુલક્ષણા—માતાજી, એમાં તમારો શો દોષ ! એતો સર્વ ભાવીની પ્રબલતા ! !

ગોપીચંદ—(સ્મૃત) ભગવન્ ! કેવી તારી માયા !

મૈનાવતી—અરેરે કુમુદા ! તારા દીનવદન ભણીતો હું દૃષ્ટિએ કરી શકતી નથી !

કુમુદા—માતા ! જેવાં સંચિત. કેમકે—

૫૬—ભેરવીનું.

દત્તવિના ન પમાય, સકળ સુખ દત્તવિના ન પમાય—ટેક.

વિષમય, વૃક્ષ ઉછેરી વળતી, અમૃત કેમ પિવાય—સકળ.

નાશ અનાથ જનનો કરીને, કેમ સનાથ બનાય—સકળ.

વિયોગ પડાવી પ્રેમીજનોમાં, નહીં રે સંયોગી થવાય—સકળ.

નિયમ પ્રભુનો કેમ ફરે એ, વાવે તેવું લણાય—સકળ.

મૈનાવતી—આવા કશ્ણાયુક્ત વાક્યો શ્રવણ કરતાં કરતાં માઈ લઘ્ય બેદાઈ જવા આવ્યું, તોપણ પાપી પ્રાણે આ દેહનો ભાગ કેમ ના કર્યો ? શું પુત્ર-દર્શનનીજ આશાએ અટકી રહ્યા હશે ! પુત્ર ગોપીચંદ ! તને જવાને વરસોના વરસો વીતી ગયા, તોપણ હજી તું કેમ ન આવ્યો ? તારા વિયોગથી થયલી કંઠપ્રાણ એવી તારી માતાની દયાએ તારા અંતરમાં પ્રવેશ ન કર્યો ? અરેરે ! મેં મંદભાગિનીએ પૂર્વે શાં શાં પાપ કર્યા હશે ? કે અંતકાળે મારો એકનો એક પુત્ર પણ મારી સમક્ષ ન મળે ! (જરા શ્વાસ અડાથી) “કુમુદા ! મારો કંઠ હવે વધારે રૂંધાયછે ! અરે ! સારે શું મારા નયનને શાન્ત કરનાર ચંદ્રતુલ્ય પુત્ર ગોપીચંદને મરણાવસરે જેવા નહીં પામું ? અરેરે હું તો હવે મરણ પામું છું.

સુલક્ષણા—નહીં સાસુજી તમે એમ નહીં બોલો. અરે ! એ વચન અમને બાણ કરતાં પણ તીક્ષ્ણ લાગેછે ! તમારા વિના અમારા પ્રાણ શી રીતે ટકી શકશે ? તમારા વિના અધીરને ધીરજ કોણ આપશે ? શું વિરહા-મિત્રી અમારૂં અંતર ઓછું સળગ્યું છે ? રે ! હુદૈવ ! તું પડ્યાપર પાડુ ના માર ! ના માર ! !

મૈનાવતી—જીવન ! હું તને ક્યાં જોઈશ !!

ગોપીચંદ—(સ્વગત) અરેરે ! હવે તો માઈ ધૈર્ય નથી રહેતું ! (પાસે જવા માંડે છે, તેટલામાં કુમુદાને જોણતી સાંભળી પાછો હટ્ટે છે.)

કુમુદા—માતા ! તમારા વિના અમારા પ્રાણ નહીં રહે ! તમે ના મરો ! અરે ના મરો !! અમ અનાથને આધાર માત્ર તમારો છે. અરેરે ! તમારા પ્રેમથીજ આ નિરભાગી જીવ આટલા દિવસ સુધી ટકી રહ્યા છે.

મૈનાવતી—સુખી રહેજે બહાલા પુત્ર ! (જરા જાસ લઈને) ગોપીચંદ—ગોપીચંદ ! તું—આ સમયે—ક્યાં છે !! (જેશુદ્ધ થાય છે.)

ગોપીચંદ—(અિકાઅિક પ્રગટ થઈને) અહીં આંજ છું બહાલી માતા ! (પાસે ભય છે તેને જોઈને ત્રણે સ્ત્રીઓ અિકદમ આશ્ચર્ય પામતી થકી ઉભી થઈને.)

સુ.—અરે !

ર.—કોણ ?

કુ.—પ્રાણનાથ !

ગોપીચંદ—શાન્ત થાઓ સુંદરીઓ ! તમારી કામના પૂર્ણ થશે. હમણાં તો આ મારી મૂર્ચ્છિત થયેલી માતાને સાવધ કરવામાં રહાયતા કરો. (મૈનાવતીના મસ્તક પાસે બેસે છે, રસિકમંડલતી પવન ઢોળે છે. સુલક્ષણા પગ પાસે બેસે છે. કુમુદા શીતળ જળ લાવે છે. તેમાંથી થોડું લઈને તેના મુખ ઉપર છાંટતાં) માતા !

મૈનાવતી—(સ્વર ભાસ થવાથી નેત્ર ઉઘાડતાંજ) કોણુ ગો—(પ્રાણ તજે છે, સર્વેનાં નયણ સજળ થાય છે.)

ગોપીચંદ—અરેરે ! માતા ! માત્ર મારી આશાએજ પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યાતા કેશું ?

સુલક્ષણા—માતા તુલ્ય વધુનું રક્ષણ કરનાર—તમે ક્યાં ગયાં !

૫૬—હમકું છાંડ ચલે બનમાધુ—એ રાગનું.

કર્મ તણી ગતી છેક છે ન્યારી, કરણી તેની કોણુ કળેરે—ટક.

રત્ન ગયું અમ રંકનું આળે, પાછું હવે તે કેમ મળેરે;

નાથ મળ્યો તવ સાસુ થયાં લય, સ્નેહ જેનો ઉરમાં ઉછળેરે—કર્મ.

બહુ વર્ષે તમ પુત્ર મળ્યો તવ, પ્રાણ તજ્યા ક્યમ તેજ પળેરે;

એક વેળા ઉઠી પ્રેમે બોલાવો, અંતરમાં લવ શાન્તિ વળેરે—કર્મ.

આનંદ સિંધુ ઉલટ્યો તેમાં, શોકનું ઝરણું કેમ ભળેરે;

સુખને દુખ બે સાથ મળ્યાં છે, અંક વીધિના કેમ ટળેરે—કર્મ.

પડે કુમુદાં ક્ષણુને વીખુટી, ક્યાં ગઈ ! પુછતાં પળે પળેરે;

તે કુમુદાને કેમ વિસારી, એકજવાર લગાડો ગળેરે—કર્મ.

રસિકમાલતી—અરે ! તમારા વિના હવે અમારું લાલન પાલન કોણ કરશે ! માતપિતાએ ઉછેરીને અમારી આલ્યાવસ્થા આનંદવૃત્તિમાં નીરગમન કરાવી, પરંતુ તે સુખની અમને અજ્ઞાનતા હોવાથી વિસ્મૃતી થઈ છે; અને આપથી મળેલું નુતન સુખ હવે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ નજરે તરે છે. અરે માતૃભાવના કરતાં પણ વધુ ભાવ રાખનાર સાસુ ! તમે હિતચિન્તક છતાં અમારું પ્રલક્ષ થયેલું હિત જોવાને કેમ ન રહ્યાં ! આહા ! ધન્ય છે તમારી પુત્રવાત્સલ્યતાને ! આ જગતમાં જગજીવનથી જડેલું જનની સમ સગું બીજું કોણ છે ? અરેરે ! તે આ ખરા હૃદયે સમયે અમને શોકાતુર કરીને ચાલી નીકળ્યાં ! સાસુજી ! અરે ! માતૃતુલ્ય સાસુજી ! ચતુ ઉઘાડીને એક નિમિષ માત્ર તો તમારા આ લોચનના લાલિત્યરૂપ પુત્રને જુવો ! નહીં જુવો ! શિવ ! શિવ ! !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કુમુદા—કાળે શું દુખ આદર્યું પલકમાં, લક્ષ્મી અમારી હરી;
વીધાતા ઉલટું લખી કલમને, શાને વિકારી કરી;
હા ! હા ! કાર થશે નહીં વિસરશે, પાડી મહા આપદા;
સ્નેહે રે ! વહુ નામ કોણ વદશે ! ઘા એ ન રૂઝે કદા.

ગોપીચંદ—સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા ! સંસારિક ધર્મ પ્રમાણે આ કાર્ય કદાચ શોક કરવાને પાત્ર હશે, પરંતુ જ્ઞાતાઓ તો લેશમાત્ર પણ નાશવંતનો શોચ કરતા નથી. જે પદાર્થનો નાશ થયો છે, અને તે કોટિ પ્રયત્ને પાછો મળનાર નથી, તો પછી તેને માટે વિલાપ કરવો, એ કેવળ અજ્ઞાનીનું ચિત્ર છે. તમારા કરતાં મને આ ઓછી હાનિ નથી, પણ તે જ્ઞાનરૂપી સાધને મનમાંથી વિસારે પાડવી, અને એજ સજ્જનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. રાત્રીએ વૃક્ષપર પંખીઓ એકઠા થાય છે, અને પ્રભાતે તે પાછાં ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ ઉડી જાય છે; તેમ આ સંસાર પણ જાણે પંખીમંડળ કેમ ન હોય ! તેવોજ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે પ્રથમથીજ ઈશ્વરી નિર્મો નિમાયલા છે, તે નિર્મોનો અનાદર કરનાર આ વિશ્વમાં કોઈ નથી. અને જ્યારે તે નિર્મો આપણાથી અનેક ઉપાય કર્યો છતાં પણ ફેરવી શકાતા નથી, ત્યારે તેનો શોચ ન કરતાં તેમાંથી ઉપયોગી દૃષ્ટાંત લઈને આપણે સંતોષ માનીને બેસી રહેવું એ વિશેષ અનુકુળતા ભરેલું છે. સાગરમાં જેમ પવન બે પ્રકારનું કામ કરે છે, તેમ સંસારમાં મન પણ બે પ્રકારનું કામ કરી શકે છે. જે અનુકુળ પવન હોય તો પાર ઉતરી શકે છે, અને પ્રતિકુળ હોય તો ડોહ્યાજ કરે છે. તેમ જેનું મન જ્ઞાની થયું હોય તે ગમે

તેટલું સુખ અથવા દુઃખ આવે, તો પણ હર્ષ વિપાદ ન કરતાં શાન્તિથી રહી અંતે પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકેછે. પણ જેનું મન અચ્છાનને આધિન થયુંછે, તેતો પ્રયોજન વગરની ચિન્તામાંજ અંત સુધી ઘેરાઈ પુનરપિ જન્મમરણ પામ્યા કરેછે. હવે આ પ્રમાણે પૃથક પૃથક વાક્ય-નો સામટીરીતે વિચાર કરતાં એવું સિદ્ધ થાયછે, કે કાળ એપણુ સૃષ્ટિ રચનાના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય એ ત્રણ મુખ્ય નિયમમાંનો એક છે; જે ભુલમાં ફર્યો નથી, વર્તમાનમાં ફરતો નથી અને ભવિષ્યમાં ફરવાનો નથી. કેમકે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પામીને ભય કાળનો જન ભલે, પાતાળમાં પેસશે;
પામીને ભય લોહપિંજર મહીં, પહેશે રખાવી વસે;
જોડે પ્રીતિ સુરેન્દ્રસાથ અથવા, મેરૂ મથાળે જશે;
સાંથી કાળ કરાળ તો ઝડપશે, નિશ્ચે નહીં છોડશે.

માટે અહો સુંદરીઓ ! હવે શોકનો લાગ કરી, જે કરવાને ઉચિત છે એવી ઉત્તરક્રિયા, તેમાં ધ્યાન આપો.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—જાલંદરનો આશ્રમ.

જાલંદર, પ્રધાન, વિદૂષક, નાગરિકા અને ગોપીચંદ.

જાલંદર—(ગાતા ગાતા પ્રવેશ કરેછે.)

લાવણી.

ભજ ગોવિંદ ભજ ગોવિંદ ગોવિંદ ભજ મૂઢમતી;
હરિ ભજ્યાવિન મૃત્યુ સમયરે ! કેવી થાશે તારીગતી—ટેક.
આલ્યાવસ્થા રમતગમતમાં, તરણપણે વહાલી યુવતી;
વૃદ્ધપણું ખોયું આશામાં, પણ સમર્થો નહીં વિશ્વપતી—ભજ.
મનન કર્યું નહીં ગીતાનું લખ, ગંગાજળ નવપીધું રતી;
પ્રેમે પુજ્યા નહીં મુરારી, ખોયો જન્મ અમુલ્ય અતી—ભજ.
કાણુ પિતા માતા કોની છે ? કાણુ હું રે ! આળ્યો ક્યાંથી ?
એમ વિચારી સમજ સ્વપ્રવત નિજઉરમાં સંસારકૃતી—ભજ.

(નેપથ્ય ભણી બેઠને) અલ્યા નિશાનંદ ! તું શા કામમાં ગુંથાયો છે, કે હજીસુધી તને આસન તૈયાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી મળ્યો ?

વિદૂષક—(હાથમાં મૃગચર્મ લઈ આવીને બીછાવતાં) મહારાજ, હું તે શું કરું ! કેટલેક ઠેકાણે થાઉં ! હવે તો મારો જીવ લ્યો તો છે ! એકકારે તમે સંતાપોછો, અને બીજી કારે નગરના લોકો આવી માંડે માથું ફેરવી નાંખેછે ! મહારાજ, હું તો ઉત્તર આપી આપીને થાક્યો. માટે જેમ તેમ તમે ગોપીચંદને સમજાવી રાજ્યાસને બેસાડો, એટલે હું પણ આપદામાંથી છુટું.

જાલંદર—(આસન ઉપર બેસીને બહાથ બેઠો.)

રાગ આરતીના.

જયદેવ જયદેવ, જય શાન્તાકારા—(બેવાર)

પિતૃમાત છો સૌના, રક્ષણ કરનારા—જયદેવ.

સખાબંધુ પણ તુંજ, તું ધનને વિદ્યા—(બેવાર)

મહા તેજોમય મુરતી, દેવાધિદેવા—જયદેવ.

પ્રધાન—(નાગરિકો સહિત પ્રવેશ કરીને) વંદન કરુંછું જાલંદરનાથ. મહારાજ, હવે શું ધાર્યું ?

જાલંદર—કલ્યાણ પુત્ર. હું એજ પ્રયત્નમાં છું.

પ્રધાન—હવે વિલંબ ન કરો મહારાજ. કેમકે પ્રજા બહુ આતુર થઈ રહીછે.

૧ જો નાગરિક—મહારાજ, અમને તો હવે વેપાર ધંધાય નથી સુઝતો. માટે વેલા વેલા રાજ ગોપીચંદને ગાદીએ બેસાડો તો ટાઢક વળે.

૨ જો નાગરિક—ગુરૂમહારાજ, હમતો મહીના ભરતેં રાહ દેખત દેખત થકગયે. અબ તો કછુ કીરપાકર રાજનકું સમુજાયકે રાજ્યાસનપે બિઠાયદો. ક્યૌંકે મહારાજ ગોપીચંદકું રાજ્યપોશાકમેં દેખનેકે લિયે હમ બહોત આતુર ભયેહે.

૩ જો નાગરિક—સત્ય આહે મહારાજ. આમચી સુદ્ધાં તસીચ ઈચ્છા આહે. આપલ્યા નેત્રાની મહારાજ ગોપીચંદસ કેબ્યાં રાજ્યાસનાવર પાહું.

જાલંદર—રાજ્યભક્તો ! નિશ્ચિંત રહો. આવતી કાલે ગોપીચંદને રાજ્યાસને બીરાજલો જોશો. સુચીમુખ, તું આજે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખજે. મારા શિષ્યને હુંજ પુનઃ રાજ્યાભિષેક કરીશ.

પ્રધાન—જેવી આજ્ઞા. (નાગરિકો સહિત નમન કરી જાયછે)

જાલંદર—નિશાનંદ ! જોને ગોપીચંદ હજી કેમ ન આવ્યો !

વિદૂષક—(જવા માંડેછે, ત્યાં સામેથી ગોપીચંદને આવતા જોઈને) ઓહો ! મહારાજની આયુષ તો સો વરસની દેખાયછે. સંભારતાંજ આવ્યાને શું !

ગોપીચંદ—(પ્રવેશ કરીને) જય જય ગુરૂમહારાજ.

જાલંદર—એસ, ગોપીચંદ. ભક્તિમાન એવી તારી પ્રજાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, મેં આવતી કાલેજ તને રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યોછે.

ગોપીચંદ—મહારાજ, મારી બહેન ચંપાવતી સાથે આ વિષયનોજ સંવાદ થતાં, મને પ્રથમ આપની આજ્ઞા લઈ, રાજ્યપદ ધારણ કરવાનો વિચાર થયો હતો; પરંતુ મારી માતૃશ્રીનું આ પ્રમાણે મૃત્યુ જોઈ મને સંસાર ઉપર વિશેષ અભાવ થયોછે. માટે (જ હાથ ભેંક) વિનયપૂર્વક વિનંતી કરું છું, કે હવે મને એ પ્રપંચમાં પડવાની લેશમાત્ર પણ ભલામણ ન કરો તોજ સાચું. કેમકે—

ઇન્દ્રવિજય.

ગંગાજળે કરી સ્નાન નિરંતર, અંતરમાં સુખ પામું વધારે;

પૂજન દેવ તણું કરતાં મન, રંજન થાય અહોનિશ બારે;

કેશવ ! કેશવ ! નામ રટું નિત, શાન્ત બની ગુરૂ વાક્ય વિચારે;

એ સઘળાં સુખનો કરી ભાગ, ફરી ક્વણુ રાજ્ય પ્રપંચ સ્વિકારે.

વિદૂષક—(સ્વગત) અરે વળી વિચાર કર્યો કેમ કે કાંતું વિટથું કપાસ કરશે કે શું ? ભોગલાગ્યા બ્રામણના. ચાલને કંઈ ઉંધુ ચતું સમજાવીને ઠેકાણે લાવું. નહીં તો ભુખે મરવું પડશે. (ગય) મહારાજ, તમે યોગી થયા તે સંસારથી બીજાનેજકે ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ? જો જ્ઞાને કરીનેજ મનના વિકારો દુર કર્યો હોય, તો પછી સંસારમાં રહેવાને શી હરકત છે ? કદાચ તમે એમ જાણતા હશો, કે હું રાજ્યવૈભવમાં પડીશ તો વિશ્વપતિને વીસરી જઈશ—ખરે જો એમજ હોય તો તમારું જ્ઞાન કંઈ પરીપકવ કહેવાય નહીં. જ્ઞાનીતો તેજ, કે જે સર્વ સત્તા સંભાળતા સર્વ શક્તિમાનની સેવા ચુકેજ નહીં.

જાલંદર—(ગોપીચંદને) હું સમજું છું, કે તને વૈરાગ્યસુખનો અનુભવ થયો છે, એટલે તેની પાસે બીજાં સુખ તુચ્છ લાગતાં હશે; તોપણ આ વિશ્વમાં વૈરાગ્યમાં વસનારાનો અવતાર પરીપક્ષર માટેનોજ છે. તું દીર્ઘકાળ સુધી યોગ-પથમાં સ્વસ્થપણે રહ્યો, તેથી મને પુર્ણપ્રતીતિ થઈ છે, કે હવે તું રાજ્યવૈભવમાં મોહ ન પામતાં રૂઢી રીતે પુર્વના રાજાઓની પંક્તિમાં ગણાવાને યોગ્ય થઈશ. વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓ જેમ બ્રહ્મચર્ય પાળીને સદ્ગુણનો સંગ્રહ કરેછે, તેમ તું પણ યોગવિ-

ધાની સહાયતાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થ મેળવવાને યોગ્ય થયોછે, માટે મારા ગુણિયલ શિષ્ય ! હવે તને રાજ્યતું કર્ત્ત્વ વિષમ છતાં એટલું તો સેહેલું થઇ પડશે, કે તારી ભક્તિમાં કરશે બાધ આવી શકશે નહીં. વળી તું આ પ્રમાણે ધર્મથી રાજ્ય ચલાવશે, તેથી તારા વંશમાં, આસપાસના રાજાઓમાં, તેમજ આવતી પ્રજામાં એક નીતિમાન રાજા ગણાશે. બહાલા ગોપીચંદ ! હું જે પુત્ર : રાજ્યાભિષેક વિષે કહું છું, તે જો તું વિચાર કરશે તો તને પણ ભ્રૂષ્ટ જણાશે. તારી સ્ત્રીઓનો તેમજ તારી પ્રજાનો ખેદયુક્ત પોષક સાંભળીને મારા અંતઃકરણમાં બહુ દયા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે હે પુત્ર ! મારી આજ્ઞાછે, કે તું રાજ્યપદ ખરા આનંદથી પાછું સ્વીકાર.

વિદુષક—ગુરુમહારાજ ખરું કહેછે. વિચાર શું કરો છો ? (મનમાં) લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે વળી મ્હોડું શાને ધોવા જવું ? ઝટ જોઈએ સામું, તો ચટ કરે ચાંદલો !

ગોપીચંદ—જેવી આપની ઈચ્છા કરેણાનિધિ !

જાલંદર—ધન્ય છે આજ્ઞાપાળક પુત્ર ! એમજ ઘટે. ચાલ હવે ફળાહારનો સમય થયો છે. (જાયછે.)

વિદુષક—ચોકડું તો બરાબર બેઠું. (ચુક હાથ નાંખીને) જો બંદા ન બોલ્યા હોત, તો આ સંધ દારકા પ્હોંચત કે ? લોકો કહેછે, કે ભાવ વગર ભક્તિ ફળતી નથી, પણ હું તો કહું છું, કે એ ખોટીજ વાત. મેં ક્યાં ભાવથી ભગવાં પ્હોંચ્યાં હતાં ? તો પણ કેવું ફળ મળ્યું જુઓ. હવે જાણે ગોપીચંદ તો રાજા થશે. અને જ્યારે એમ બન્યું, એટલે તરતજ આપણને પણ એક ગામ મળવાનું ! અને જો ગામના ધણી થયા, તો પછી પૈસાની શી ખોટ ! અને જ્યારે પૈસાદાર થયા, એટલે ગમે તેટલી સ્ત્રી પરણોને ! કાણુ ના કહેનાર છે ! (લગાર શરીર ભણી જઈ) મારી ઉમ્મર ખોટી છે તો શું થયું ? લોકોને ક્યાં ઉમ્મરની જરૂર છે ? હૈસા જોઈએ પૈસા ! સમજ્યા ? બાર હજાર આપે તો મારા આપના આપ જેવડો પણ બાર વરસની પરણી લાવે ! ત્યારે હું તો તેની આગળ એક બાળક જેવો છું, તેમાં વળી ગામ ગરાસનો ધણી થયો ! એટલે બોલતા બોલતામાં બે ચાર પરણી લઈશ. મારો દાદો તેના દાદો, તેનો દાદો અને તેના દાદાનો દાદો જે મનુ, તેણે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાની ક્યાં મના કરેલી છે ! (જમ્મ જાન) પોતે પણ શુરૂપજ હોતોને ! ત્યારે શામાટે પુરૂષોના લાભમાં ન લખે ? જેમ ત્રિયા

રાજ્યમાં હું ગયો હતો, ત્યાં રાજ્ય અને ધર્મને લગતા નિયમો તથા શાસ્ત્રો સ્ત્રીઓનાજ લાલમાં લખાયલા જોયા ! જેમ કે એક સ્ત્રી પોતાની મરજીમાં આવે તેટલા પુરૂષો રાખી શકે, પછી ચ્હાય તો પોપટ કરીને પાંજરામાં રાખી મેલે, અને ચ્હાય તો બેલ બનાવીને ઘાણી ખેંચાવે ! તેના કરતાં તો મારા મોટા દાદા મનુએ કંઈ વધારે નથી કીધું ? ફક્ત વિધવાને સધવા ન કરવી એટલુંજ ને ! પણ ત્રિયા રાજ્યમાં જેમ પુરૂષ પાસે ઘાણી ખેંચાવેછે, તેવું દુઃખ તો સ્ત્રીઓને આપવાનું નથી કહ્યું ? (વિચાર કરાવે) પણ એ બધી પંચાતી મારે શામાટે કરવી જોઈએ ? હું તો મારે બે અથવા ચાર સ્ત્રીઓ પરણીશ ! અને જ્યારે તેમ કર્યું, એટલે પછી આપણે પાંચ પચીસ છોકરાંના આપ પણ થવાના ! એક કહેશે, દાદા તો એક કહેશે કાકા, કોઈ તો વળી આપા—કરતો ઝટ લઈને ખોળામાં બેસી જશે ! અને તેમાં કેટલાક તો ભાઈ કહેશે ! વાહ ! વાહ ! તે વેળા મને કેવી મજા પડશે ! અને જ્યારે લટકતા લટકતા ઘેર જઈશું, ત્યારે મારી સ્ત્રીઓ તો મલકાતી મલકાતી સામે આવશે ! એક કહેશે, અત્યાર સુધી ક્યાં ગયા હતા—અને બીજી કહેશે, પ્રાણનાથ થાક્યા હશે, માટે નાહી ધોઈને જમવા બેસો. એક તો વળી ધીમે હસીને મને પુછશે, સ્વામીનાથ ! સેવ કરું કે શીરો ! બંદા તો અકડાઈમાંને અકડાઈમાં કહેશે, કે મને મિષ્ટાન્ન ઉપર જરાએ રૂચી નથી, તોપણ જન-માત્ર દુધપાકથી ચાલશે. (વિચારમાં પડાવે) અરે ! આતે હું શા તુરંગ ચલાવું છું ! (પાતાનો કાન ચીમીને) અલ્યા વિદુષક ! પેલી જમ-પુરીમાં ગયલી કુભારજીકુંવરે તારે માથે વીતાડી હતી, તે ભુલી ગયો કે ? ના, ના. ભાઈ ! આપણે તો પરણવાનાજ નથી ! વળી એ જન્મજન્મમાં ફરીને કાણુ જોડાય ! ચાલ જીવ ! એ પ્રપંચમાં પડવાના કરતાં છડા ને છડા ખાશું પીશું ને મોજ કરીશું (જાણે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ—ગોપીચંદની રાજસભા.

જલદર, ગોપીચંદ, સુલક્ષણા, રસિકમાલતી, કુમુદા, પ્રધાન,
દરબારીઓ, ભાટ અને વિદુષક.

(ગોપીચંદ તથા સુલક્ષણા રાજ્યાસનપર બીરાજમાન થયેલાં છે. રસિકમાલતી પૂજનનો થાળ લઈને અને કુમુદા કનકકળશ લઈને બે પાસે બે ઉભી છે. કુમુદ તથા અરજ લઈને નિશાનંદ જલદરની પાસે ઉભેલાં છે. પ્રધાન, દરબારીઓ ભાટ ઇત્યાદિ ઉભા છે.)

જાલંદર—(યથાવિધ રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કર્યા પછી હાથમાં ચુકટ લઈને) પુત્ર ગો-
પીચંદ ! લે આ મણિમય ચુકટ મસ્તકે ધારણુ કર. એને સર્વદા પ-
વિત્ર કીર્તિથી પ્રકાશિત રાખજે. (પહેરાવેછ. ખડ્મ લઈને) અને લે આ ખ-
ડ્ગ, જમણા કરમાં ગ્રહણુ કર. એના વડે ધર્મનું રક્ષણુ કરજે.
(આપીને પોતાને આસને બેસેછ.)

પ્રતિહાર—(ગાદીથી) રાજાધિરાજ ગૌડખંગાલાધિપતિ ગોપીચંદ મહારાજને
ધણી-ખમા:

વિદૂષક—અલ્યા પ્રતિહાર ! મને કેમ બુદ્ધ્યો ? ચાલ ત્યારે મારો પ્રતિહાર
હુંજ થાઉં. (ગાદીથી) ખાજાધિરાજ દોરખંગલાધિપતિ વિદુષકજી મ-
હારાજને ધણી-ખમા: (પોતાની પાઠ ટોકીને) શાખાશ ! શાખાશ ! મહા-
રાજ વિદુષકજી ! તમે પણ એક છોટા સરખા રાજ થયા ખરા !
(ખજા હસેછ. સર્વ પોતપોતાને આસને બેસેછ.)

ગોપીચંદ—(ભલંદરને) ગુરૂ મહારાજ, આપના અનિર્વાચ્ય પ્રતાપથી હું સ-
ર્વથા કૃતાર્થ થયોછું.

માટ—

કવિત—મનહુર.

ધન્ય ગોપીચંદ રાજ્યરંગને દીપાવનાર,
કુળનો તારનહાર સાર ધારનાર તું;
જ્ઞાનનો ભંડાર સંપ પ્રજામાં રખાવનાર,
પ્યાર તો અપાર ધર્મમાં વધારનાર તું;
લક્ષ્મીનો અખ્યાર દ્વાર છત્ર શોભતું શ્રીકાર,
કીરતાર કથા વશ પુણ્યનો આધારતું;
થાય જય જય કાર કાર કાર એ ઉચ્ચાર,
ભોગવળે કોટિ કોટિ વર્ષ અધિકારતું.

વિદૂષક—ખારોટ ! દુનિયા સ્વાર્થિ તો ખરી હો ! જેને ગાડે બેસે તેનાંજ
ગીત ગાય. મહારાજ કરતાં પાંચ વરસ વધારે મેં ભગવાં પહેર્યાં હશે,
પુણ્ય મારો તો કોઈ ભાવે પુછતું નથી. ખરૂંછે, મોટાના નશીબજ
મોટાં ! કેમકે—

કવિત—મનહુર.

અઅભાગ દ્રોણગીરિનો ધરીને દારિકેશ,
ગિરિધર નામથી ત્રિલોકમાં ગવાયછે;
અંજનીકુમારે દ્રોણ કરે અલ્હો તેને જીઓ,
ગિરિધર નામની ક્યાં ઉપમા અપાય છે;

અગમ્ય ઠાઠ કર્મના જે મર્મથી કળાય ના,
વડાની વડાઈ ક્ષણમાં જડાઈ જાયછે;
કરો જો કાઠિ ઉપાય તોય ધાર્યું નહીં થાય,
નિશ્ચે રંકનું નશીબ રંક તો ગણાય છે.

બારોટ—પ્રધાનજી ! આ તો મહારાજના સંગથી નિશાનંદને બદલે વિદ્યાનંદ
બની ગયો ! જોયા ! કેવા કેવા તર્ક ચલાવે છે !

પ્રધાન—એમજ છે. સંગનો રંગ ન લાગે તો પારસમણિને પુછે કાણુ ?

જાલંદર—(ગોપીચંદની ત્રણ આંખોને) અહો પુત્રીઓ ! આનાં કરતાં તમારું
વધારે પ્રિય શું કરું ? વળી જે ઈચ્છા હોય તે માગી લ્યો.

ગીતિ.

સુલક્ષ્મી } પુણ્યધર્મ ગુરુ તમથી, સકળ કલ્પના કલ્પી જે મનમાં;
રસિક } હવે નથી લવ ઈચ્છા, કલ્પતરુ સમ પ્રગટ્યા છો જનમાં;
કુમુદા } સુખ પામ્યા દુઃખ વામ્યા, જામ્યા જશ જે વિશ્વ મહીં તમથી;
ગવાય નહીં ગુણ ગાતાં, દયાસિંધુ એ આપતણા અમથી.

ગોપીચંદ—તથાપિ આમ થાઓ.

શિખરિણી.

પ્રભ પાળે સ્નેહે, નિત શમ દમાદિ નિયમને;
વિસારી માયાને, પ્રભુપ્રભુ રટે સૌ નિજ મને.
સરીતા સિંધુમાં, જ્યમ મલિનવા આતુર બને;
દયા શાન્તિ ભક્તિ, લમ ઝટ પ્રવેશો જન મને.

સર્વેપાત્રો મળીને ગાયછે.

છે જન પાલક ટાલક દુખનો—એરાગ.
જન ભવભય ભંજનનાથ ભજો—ખેવાર
સંસારવિષે જે સાર છે.—
નિર્ભય થઈ નીતિમાં પ્રીત,
રાખો નિત્ય અરપી ચિત્ત,
મનમાનો રંજનકર વિત્ત;
સદ્ગુણનો શણગારછે—જન.
સુખદાયક જ્ઞાનમણિ મળવા—ખેવાર
કરો સર્વ સદા સતસંગ.—
મૃગજળસમ સમજી અભિલાષ,
સત્યમાનજો ધર્મ વિલાસ,
કારણકે યમનો શિર ત્રાસ;
અધર્મથી મલનારછે—જન.
આ નાટક અવલોકી કરજો—ખેવાર
સૌ સારાસાર વિચાર.—
જળ તજી હંસ કરે પથપાન,
ગુણ ગ્રાહક થઈ એજ સમાન,
નિષ્કે મેળવજો સદ્જ્ઞાન;
જેમાં જયજયકાર છે—જન.

અમારી દુકાને નીચે લખેલે ભાવે દરેક ચીજ ખાત્રી ભરેલી આપવામાં આવશે.

ચીનાઈ ચાહો.

	રતલ	૧	ના	૩૧૦	આ૦
ફલાવર પીકુ નંબર ૧	૨	૦			
ફલાવર પીકુ , ૨	૧	૮			
સુંદર ચીનાઈ રોજ પૌચાંગ	૧	૦			
સુપરફાઈન પૌચાંગ	૦	૧૪			
ફલાવરી આરૅન્જ પીકુ	૦	૧૪			
ફાઈનેસ્ટ સેન્ટેડ આરૅન્જ પીકુ	૦	૧૨			
ઇમપીરીયલ કેસૌકોંગી... ..	૦	૧૨			
કેસૌ કોંગી	૦	૧૦			
કોંગી	૦	૯			

હીંદુસ્થાની ચાહો.

	રતલ	૧	ના	૩૧૦	આ૦
કાંઝાવેલી ફલાવર પીકુ	૧	૮			
કાંઝાવેલી એકસ્ટરા ફાઇન આરૅન્જ પીકુ	૧	૪			
કાંઝાવેલી એકસ્ટરા ફાઇન પીકુ	૧	૨			
દામોદર મીક્ષચર	૧	૨			
રાયલ ફ્રેમીલી મીક્ષચર	૧	૦			
કાંગરાવેલી પીકુ સૌચાંગ	૧	૦			
કાંગરાવેલી સૌચાંગ	૦	૧૨			
ઈનડીયન કોંગી	૦	૧૦			
બરોકન મીક્ષચર... ..	૦	૧૦			

મશીનમાં ફરેલી મુખાર્થ કાશી રતલ ૧ ના આના ૧૦.

મુસાફરીમાં વાપરવા લાયક બતી ઉપર

આહુ કરવાના શાનસો.

તે સિવાય આહુમાં વાપરવાની ખાંડ, કાશી, સાયુ ચોખ્ખા, તાપી-
ઓકો, આરાઈટ, કોરન ફલાવર, કોકો, મુરખો, મીણબતી, સાયુ, શીગાર,
ચીરટ, અમેરીકન તંબાકુ, બરજાઈ, ટરકીસ તંબાકુ, છત્યાદિ દરેક જા-
તનો માલ ખાતરી ભરેલો સસતે ભાવે મળશે, જે એકવાર લઈ જવાથી
ખાતરી થશે. સિવાય અમારે ત્યાં તૈયાર થતી તરેહવાર તરકી તંબાકુની
શીગારેટ (કાગળની ખીડીઓ) સોસોનાં બાકસ નીચે લખેલા ભાવે મળશે.
ક્રીસમીકવીક શીગારેટ... ૩ ૦ વીક્ટોરીયા ... ૧ ૮
હેલન ૨ ૮ સુલતાન ... ૧ ૪
પ્રીન્સ આફ વેલ્સ ૨ ૦ લારોઝા ... ૧ ૦

ઉપર જણાવેલો માલ વેપાર માટે રકમબંધ ખરીદ કરનારને ઘણોજ
કીફાયત ભાવે મળશે, આહુર ગામના આરડર ઉપર તરત ધીયાન આપ-
વામાં આવશે. તેમજ વેપારને બરનો બીજો કંઈથી માલ અમારી મારફતે
મંગાવનાર પાસેથી બે ટકા કમીશન લેવામાં આવશે, માટે કોઈથી માલને
લગતો ભાવ મંગાવવો હોય તો પોસ્ટપેડ કાગળ નીચે લખેલે ઠેકાણે
લખી વાલવો.

ડા૦ હામોદર રતનસી,

કાલકાદેવીને રસ્તે મહાજનવાડી પાસે નં ૦ ૨૭

મુખર્થ.

